حالت ميڪيي پاهرڪيو.

ڪن حضرت چيو آهي تہ الله تعالیٰ ڪنهن لڳاڻن کي سڀ ڪيو ريني اکين جاشگاف باقي هين، پر هو اهڙن سان فرشتن کي نہ ڏسي سگهيا. پوءِ هوڇون لڳا تہ جهڙن وقت اسان گهر ۾ آياهئاسون تہ اهڙن (چوڪن) کي ڏٺوهوسون پوءِ اهي ڪاڏي غائب ٿي ويا. الله تعالیٰ ۽ فرشتن جي زبان سان فرمايو.

فَذُوْقُوْا فقلنا بلسان الملائكة ذُوْقُوْا عَذَابِيْ وَنُذُرِ ۽ ما يترتب على الانذار بعد التكذيب والعذاب عطف تفسيري. ترجمہ:- تہ منهنجي عذاب ۽ منهنجي ڈيڄارڻ جو مزو چکو" جيڪو اهڙي عذاب ڏيڄارڻ بعد ڪنهن کي تڪليف ڏيڻ جي تقرير ڪيو ويو آهي. ۽ شايد اهو عطف تفسيري آهي.

وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ جاء هم بلهلاك بُكْرَةً اول النهار عَذَابٌ فيه مجاز مُسْتَقِرٌّ مستقر بهم حتى يسلمهم الى النار قلت لهم فَذُوْقُوْا عَذَابِيْ وَنُذُرِ ۽ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ يعني كر الانعاز وقبول الحق فَهَلْ مِنْ مُّدَّكِرٍ ۽ متحط قابل للحق.

ترجمہ:- ۽ بيشڪ صبح جو سويري متن رهمينڊ رهڻ وارو رهلاڪ ڪرڻ لاءِ عذاب آيو" بُكْرَةً:- هن مان مراد سويرصبح آهي يعني رات جو آخري وقت ڪن ريو ڪي هوءِ ڏينهن شروع ٿيو ئي هوتہ متن لاءِ عذاب اچي ويو.

عَذَابٌ فيه مجازٌ- عذاب مان مراد پٿرن جو مينهن آهي اهو عذاب مجازي آهي جو ڏيڻي عذاب آهي، پر مُسْتَقِرٌّ جي لفظ مان واضح آهي تہ اهو عذاب جيڪو هڪ ڪافر ۽ بہ قائم رهندو، ان ڪافر جي قبر جو عذاب ۽ پوءِ دوزخ جو هميشہ لاءِ عذاب متن رهندو. هن آهڙي جيو فَذُوْقُوْا عَذَابِيْ الخ:- ترجمہ:- تہ منهنجي سزا ۽ منهنجي ڈيڄارڻ جو مزو چکو، ۽ بيشڪ اسان قرآن کي نصيحت ڏيڻ لاءِ حق جي قبول ڪرڻ لاءِ آسان ڪري ڇڏيو آهي پوءِ آهي ڪو نصيحت وٺڻ وارو" يعني حق کي قبول ڪرڻ وارو.

ولعل تكرير ه في كل قصة لان تكذيب كل رسول مقتضى لنزول عذاب على حدة و استماع كل قصة يستدعى ان يتيقظ كل مخاطب على حدة اذ طبايع الناس مختلفة ومقتضى حال المتكلم مخاطبة بما يوافق ظاهر حاله لان الغبي لا يخاطب بما خطب به الزكي والمنكر لا يخاطب بما خوطب به المقر وكذا سائر المراتب في البلاغة وقس على هذا تكرار القصص في القرآن بزيادة ونقصان والاشارة على ما عليه العبارة.

هر قصي ۾ راضيءَ آيت جو تكرار هن لاءِ آهي نه هر هڪ رسول جي تكذيب جا گاڏ عذاب جي نزول جي متقاضي آهي ۽ هر هڪ قصي جو بنائڻ هن گاهڪ جي دعوت لاءِ ٿئي ٿو هر هڪ هن مخاطب کي اڳ اڳ نصيحت ڪئي وڃي ٿو ڇو ته ماڻهن جون طبيعتون بلڪل مختلف آهن ۽ متڪلم جي حال جيڪو اهڙن ئي گاهڪ کي مخاطب آهي جيڪا سندس ظاهري حال سان موافق آهي، جو نه ڪنڊ ذهن کي الهڻ لفظن يا اشارن شا مسوب نه ڪيو وينو آهي جن شا ذهين ماڻهوءَ کي مخاطب ڪيو وينو آهي ۽ متڪر کي به الهڻ گاهين سان مخاطب نه ڪيو وينو آهي جن سان اقراريءَ کي مخاطب ڪيو وينو آهي. ۽ اهڙيءَ طرح بلاغت ۾ باقي مرتبن ۽ درجن کي ملحوظ رکيو وينو آهي ۽ الهيءَ بنائي قرآني قصن جي گهٽ وڌ ۽ جي تڪرار جو قياس ڪري گهرجي.

۽ عبارت خود الهيءَ گاهڪ جو شمار ڪري رهي آهي. آڳتي الله تعالىٰ فرعون کي عذاب ڪرڻ جو قصو پنهنجن ماڻهن کي خبردار ڪرڻ لاءِ بيان ڪرڻ فرمائي ٿو.

وَلَقَدْ جَآءَ عَلَىٰ لِسَانِ هٰرُونَ اٰلَ اهل فِرْعَوْنَ النُّذُرُ وقوئد على قرينة كَذَّبُوا

وقيل اكتفى بن كرهم عن ذكر اشعارا بانه ادنى بان يكون او يراد من اللم قوئد ايضا

بِاٰيٰتِنَا الهبر ثة اليها كلها وهى التسع او ما شآء الله من الكل فَاَخَذْنٰهُمْ بالغرق

او بن عوة موسىٰ اَخْذَ عَزِيزٍ لا يغالب مُّقْتَدِرٍ لا يعجزه شىء.

ترجمو: ۽ بيشڪ (فرعون ۽) فرعون جي تابعدارن وٽ رسول ۽ هارون ۽ جي زبان تي (پيغام) وارا آيا. (آل ۾ قوم شامل آهي) الهڻ سائي سينڌي شاهين کي جوڙ ڪيو پوءِ ڪين زبردست طاقتور جي پڪڙ ۾ ونگر پڪڙ يو سون.

وقيل اكتفي بذكرهم :- هن آيت ۾ قوم جي ذڪر تي اڪتفا ڪئي ويئي آهي ۽ فرعون جي ذڪر کان روڳ دانهي ڪئي ويئي آهي اهڙي ڪري نه ٿا ڄاڻهم معلوم آهي نه اصل مقصد فرعون ئي آهي جيڪو ذڪر ڪرڻ لاءِ بطريق اولي آهي هن ان جي ذڪر جي ضرورت نه ٿي. يا وري آل مان مراد قوم به آهي. كُلِّهَا :- هن مان مراد آهي نو احڪام آهن جيڪي حضرت موسيٰ عليه السلام تي نازل ٿيا هئا. يا وري كُلّ مان مراد آهي احڪام آهن جيڪي الله تعالىٰ ڪرڻ چاهيا.

فَاَخَذْنٰهُمْ الخ :- هن مان مراد آهي نه اسان فرعون ۽ سندس ساٿين کي حضرت موسيٰ جي دعوت نه مڃڻ ڪري نيل درياءَ ۾ غرق ڪيو سون ۽ اهڙي غالب عذاب سان کين گرفتار ڪيو سون جو انهي کي ڪابه شيءِ عاجز يا مغلوب نه ٿي ڪري سگهي.

عَزِيْزٍ مُّقْتَدِرٍ :- پهئي نالا الله ڄاڻهن جي معنيٰ آهي غالب ۽ هرگز عاجز نه ٿيندڙ ۽ هميشه قدرت وارو جو به ماڻهو کين انتقام وٺڻ کان روڪي نه سگهي.

اَكُفَّارُكُمْ يا معشر قريش خَيْرٌ مِّنْ اُولٰٓئِكُمُ الكفار الهدى ودين قوةً وعدةً او مكانة ودنيا عند الله اَمْ نزل لكم بَرَآءَةٌ من النار والعذاب في الدنيا والآخرة في الزُّبُرِ الكتب السماوية او في اللوح المحفوظ بانه لم يُصِبْكُمْ مثل مَا اَصَابَ قومَ نوحٍ وغيره.

ترجمه :- "ڇا اوهان جا ڪافر اهڙن ڪارڻ گهٽ ڇڳا آهن يا اوهان لاءِ آسماني ڪتابن يا لوح محفوظ ۾ چوڻ ڪاري جي ڇڏي نازل ٿي آهي."

تشريح :- اي قريش جي جماعت ڇا اوهان جا ڪافر اهڙن ڳڻ شمار ڪافرن کان گهٽ ڇڳا آهن، جيڪي قوت، تعداد ۽ مرتبي ۽ دين ۾ الله وٽ بهتر ۽ پنهنجو مٿ پاڻ آهن. يا اوهان جي لاءِ، باهه کان ۽ دنيا ۽ آخرت ۾ عذاب کان آسماني ڪتابن يا لوح محفوظ ۾ چوڻ ڪاري جي ڇڏي نازل ٿي آهي، ته اوهان کي ائين عذاب نه ٿيندو جيئن قوم نوح وغيره تي عذاب نازل ٿيو نه هرگز نه.

أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ جماعةٌ او امرنا مجتمعٌ مُنْتَصِرٌ ممتنع لايرام او منتصر من اعدائي لا يغلب عينا احد او متناصر ينصر بعضنا ببعض وتوحيد الجميع بعد نحن حملا على معنى الجماعة او منتصر على لفظ الجمع.

ترجمو:- "يا ته اهي چون ٿا ته اسين سڀني ويڙوٽ واري وڏي جماعت آهيون اسانجي هڪ ئي صلاح آهي."

نَحْنُ جَمِيعٌ:- اسانجو جٿ آهي يا اسانجو امر اجتماعي آهي. مُنْتَصِرٌ:- اسان محفوظ، مضبوط آهيون کو به اسانکي ڪاري نه ٿو سگهي. يا دشمنن کان اسان انتقام وٺڻ ۾ غالب، بيٺل آهيون، اسانڪي کو به غالب اچي نه ٿو سگهي. يا هي مطلب آهي ته اسان پاڻ ۾ هڪ ٻئي جا مددگار آهيون. يا "نَحْنُ" کان پوءِ "جَمِيعٌ" جو لفظ واڌارڻ بيان ڪيو ويو آهي اهو جماعت جي معنيٰ ۾ مشتمل آهي. يا وري مُنْتَصِرٌ جمع جي لفظ ۾ احتمال ڪٺن ٿو آهي. ٣٣ع

سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ جماعتهم يوم بدر وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ اى بارهم والافراد لملاحظة الجنس او كل احد يُوَلُّونَ الدُّبُرَ وقد علمت ان هذا يقتضى الحرب ووقع هذا القضية يوم بدر من دلائل الاعجاز فى النبوة.

ترجمو:- "سگهوئي سڀ ئي جماعت کي ڏيئي ڇڏجي ويندي ۽ اهي پٺ ڦيرائي ڀڄندا."

دُبُر مان مراد پٺيون (يعني جمع) آهي پر مفرد ۾ بيان ڪرڻ گهٽ ڪرڻ جي لحاظ کان آهي يا انفرادي طور دُبُر جو لفظ هر هڪ سان لڳن وڃڻهن جو مطلب ٿيندو ته جڏهن اهي ڪافر جو هر هڪ ماڻهو پٺ ڏيئي ڀڄندو. ۽ صاحب تفسير فرمائي ٿو ته بيشڪ مڪي ۾ هن ڳالهه کان ٻڌڻ، ٻڌائڻ کان اڳ اهو طريقو عرب جي خواهش مطابق آهي

٣٣ع تفسير مظهري، ص ٢٠٦، ج ١١ ۾ لکيو آهي ته لفظ "جَمِيعٌ" واحد هجڻ کري اڳئين صفت "مُنْتَصِرٌ" صيغه واحد مؤنث ڪري آهي، ان کان علاوه ٣ آيات کي جن لفظن تي ختم ڪيو ويو آهي اڳئين تقاضا به اها ئي آهي.

۽ فيصلو ٻن رڄي ڏيڻن واقع ٿيڻ جيڪو نبوت معجزن جي ڏيڻن ۾ آهي.

رُوِيَ عن ابن عباسٍ رضہ قال قالَ النبي صلعم وهو في قبة يوم بدر اَللّٰهُمَّ انشدك عهدك ووعدك اَللّٰهُمَّ اِنْ شِئْتَ لم يُعبَدْ بعد اليوم ودخل ابو بكرٍ رضہ فقال حسبك يا رسول اللّٰه فقد اَلْحَحْتَ على ربك فخرج وهو يقول سَيُهزَمُ الجمعُ الخ.

ترجمو:- حضرت ابن عباس رضي الله تعالى عنهما کان روايت آهي ڇو ي ٿو ٻڌر رڄي ڏينهن (جي) جي ڏينهن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن خيمي ۾ هڻا پاڻ ڪريمن ۾ جن (دعا) ڪئي، فرمايائون "اي الله! مان تو کي تنهنجي عهد ۽ وعدي جو واسطو ٿو ڏيان اي الله! اگر تنهنجي مشيت اها آهي ته اڄ کان پوءِ تنهنجي عبادت نه ڪئي وڃي (يعني مسلمانن کي شڪست ملي ته تنهنجي عبادت ڪرڻ وارو باقي نه رهندو) حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعالى عنه پاڻ سڳورن ۾ جن جو هٿ مبارڪ پڪڙيو ۽ چيو اي الله! جا رسول ۾ اوهان پهنجي رب (کان گهرڻ) ۾ گهڻو اصرار ڪيو آهي سا ڪافي آهي ان کانپوءِ حضور صلي الله عليه وسلم جن ٻاهر ڪي چلا نڪون ڏينديءَ سَيُهزَمُ الجمعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ چوندا خيمي مان ٻاهر آيا.

وعن عمر رضہ انه لما نزلت لم اَعْلَمْ ما هي فلما كان يوم بدر رأيت رسول اللّٰه صلعم يلبس الدرع ويقول سيُهزَمُ الجمعُ فعلمتُه.

حضرت اميرعمر رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته جڏهن آيت سَيُهزَمُ الجمع الخ نازل ٿي ته مونکي اڻ وقت معلوم نه ٿيو ته ڪهڙي جماعت شڪست کائيندي پر جڏهن پوءِ ڪي آيت ڪريمه ۾ آهي) پوءِ جڏهن بدر جي ڏينهن آيو مون ڏٺو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن زرهه پائي ڏيکاءِ ڏيئا آيت سڳوري پئي پڙهيا ٿون. تڏهن مون آيت جي تاويل سمجهيم. (بخاري ج ۲)

---

۳۲ تفسير روح البيان وارو حضرت ابن عباس رضہ کان نقل ڪري ڪان بَيْنَ نُزُولِ هٰذِهِ

ڏسو هي ڪتاب ص ۱۰۲ جامع البيان في تفسير القرآن عربي جي حاشيي تي علامه جلال الدين سيوطي جي ڪيل ڪتاب "اڪليل في استنباط التنزيل" (هيٺ ڏسو)

بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ لوقوع العذاب الموعود واما ما وقع في الدنيا فمن طلائعه وَالسَّاعَةُ أَدْهَىٰ اشد بلاء واللہ هيبة او فظيع لا يهتدى لدوائه وَأَمَرُّ مذوقا عن جميع المن وقات المكروهة المرة والتركيب يشبه القياس الميزانى الاقترانى باشكل الثالث عن تكرر الساعة

ترجمہ:- "پر اها قیامت سندن انجام جو وقت آهي. ۽ قیامت وڏي آفت ۽ حیلہ سازآهي ۽ سخت کوڙي آهي"

لوقوع العذاب الموعود:- پر اها گهڙي ۽ وعدي جيل عذاب جي واقع ٿيڻ جي آهي.

پر دنيا ۾ جيڪو عذاب الهنکافرن جي محيط ٿيو آهي اهو آخرت جي عذاب جو پيش خيمو آهي (يعني اهڙو عذاب آخرت جي عذاب جي مقابلي ۾ هيچ عذاب کجھ به نه آهي)

وَالسَّاعَةُ أَدْهَىٰ:- ۽ قیامت وڏي آفت ۽ حیلہ ساز آهي يا وڏيڪ ضرب آهي جو انکي رفع کرڻ ناممکن آهي.

وَأَمَرُّ:- ۽ سخت کوڙي آهي زائقي ۾ سڀني کوڙين ناپسند يده زائقي واريون شين کان ۽ ترکيب قياس ميزاني سان مشابهه ٿئي ٿي جيڪا تين شڪل (صورت) شاملائڻ آهي، يعني لفظ الساعة جي تڪرار سان بيان ڪرڻ ۾ اها صورت حاصل ٿئي ٿي.

إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَالٍ عن الحق في الدنيا وَسُعُرٍ في ميزان العذاب.

ترجمہ:- "بيشڪ ڏوهاري (دنيا ۾ حق جي راه کان) وڏي غلطي ۽ (عذاب جي ترازو ۾) هيءَ عقلي ۽ ۾ آهن".

يَوْمَ يُسْحَبُونَ يُجَرُّونَ فِي النَّارِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ ما قبيل أقبل لوجهه يقال لهم ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ اسم لجهنم

روڙي جهنڊ ڏينهن باهه ۾ منهن ڀر گهسيا وينا (يعني پيشانيءَ ڀر گهليا وينا جيڪا

رميل الآية وبين يوم بدر سبع سنين. يعني اهڙي آيت جي نازل ٿيڻ ۽ جنگ بدر جي وچ ۾ ستن سالن جو عرصو هو يعني اها آيت جنگ بدر کان ست سال اڳ نازل ٿي هئي. والله اعلم. تفسير تنوير الايمان ص٤٠٢ سورة قمر پاره ٢٧

منهن مي وڏي قدر واري آهي، تنهن ڪري تنهن کين چيو ويندو آهي ته دوزخ جي ڇهن دروازن مان جو مزو چکو! سَقَرَ :- جهنم جو نالو آهي.

إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنٰهُ خلقنا كل شيء بقدره مقدرا مرتبا على مقتضى الحكمة او مقدرا مكتوبا قبل وقوع كل شيء او مقدرا مكتوبا في اللوح المحفوظ.

ترجمو:- "بيشڪ اسان هر هڪ شيءَ کي خاص اندازي سان پيدا ڪيو آهي."

قدر رضا ۽ قضا ۽ زمان مراد آهي هر شيءَ جو اهو خاص اندازو جو الله جي تخليق، جو الله جي حڪمت جي مقتضيٰ آهي ۽ ائين ئي هر شيءَ کي هڪ گهرجي، يا قدر زمان مراد آهي تخليق کان اڳ مقرر ڪيل ۽ ڪيل اندازو يا قدر زمان مراد آهي امر مقدر جو لوح محفوظ ۾ لکيو ويو آهي.

روى مسلم والترمذي عن ابي هريرة رضي الله عنه ان مشركي قريش خاصمون رسول الله صلعم في القدر فنزلت يوم يسحبون الآية وفي مجمع البحار عن عائشة رض ان النبي صلعم مجوسي هذه الامة القدرية. وفي جمع الجوامع القدرية انا هين يقولون الخير والشر بايديناليس هم في شفاعتي نصيب ولا انا منهم ولا هم مني.

مسلم شريف ۽ ترمذي شريف حضرت ابوهريرة رضي الله تعالىٰ عنه کان روايت بيان ڪئي آهي ته ڪجهه قريشي مشرڪ تقدير جي مسئلي ۾ جهيڙو ڪرڻ لاءِ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ آيا هئا ان وقت هي آيتون ان المجرمين في ضلل وسعر يوم يسحبون في النار على وجوههم الخ نازل ٿيون.

۽ تفسير مجمع البحار ۾ حضرت بيبي عائشه صديقه رضي الله تعالىٰ عنها کان روايت نقل ڪئي ويئي آهي ته حضور انور صلي الله عليه وآله وصحبه وسلم جن فرمايو ته قدريه هن امت جا مجوسي آهن.

عـ ۳۴ تفسير مظهري ۽ پ ۲۷ سورة القمر ص ۱۱۲ ۾ هنيءَ حديث جي مفهوم ۾ هڪ حديث مسلم شريف ص ۳۴۶ ج ۲

عـ ۳۵ الف ترمذي شريف ص ۲۹ اشاعت فريد بڪ اسٽال اردو بازار لاهور. صفحو ۲۷۶ تي سورهن تر سورهن

حديث من ابي هريرة قال جاء مشركو قريش الى رسول الله صلى الله عليه وسلم يخاصمون في القدر فنزلت هذه الآية يوم يسحبون في النار الآية

عـ ۳۶ جامع ترمذي ۾ متن جا الفاظ صحيح آهن سواءِ جاءَ مشرڪا قريش جي. ۽ مسلم شريف ص ۳۴۶ ج ۲ الفاظ

۽ جمع الجوامع ۾ لکيو ويو آهي ته قدريه تقدير خدا وندي ۽ جا منڪر آهن هُو چوندا آهن ته
پلائي ۽ برائي، سا بنجي هٿن جو ڪردار آهي تقدير جي انا ۾ ڪو به دخل نه آهي، حضور ﷺ
جن فرمائيندا ته انهيءَ منهنجي شفاعت ڪو به حصو نه آهي ۽ نه ئي ان انهن مان آهيان ۽ نه
وري اُهي مون مان آهن.

عن انس من جعل الاستطاعة الى نفسه فقد كفر. عن انس رض لا تموت حتى تسمع
بقوم يقدرون ان الذنب على العباد اشتقوا قولهم من قول انصاري ثالث
ثلثة فابرء الله تح منهم. عن ابن عباس رض خلق الله الخلق فكتب اجالهم و
اعمالهم وارزاقهم عن ابي هريرة رض قال لي جبرئيل قال الله تح من امن بي وبرسولي
بالقدر خيره وشره فليتمس ما غيري.

حضرت انس رض کان مروي آهي ته جنهن ماڻهوءَ کي هن خير ۽ شر جي ڪم کي پنهنجي نفس
جي توفيق ڏانهن منسوب ڪيو تنهن کفر ڪيو. حضرت انس رض کان هيءَ به روايت آهي
ته ڏينهن نيٺائين نه مرندين جيستائين ته ان اهڙي قوم جي ماڻهن ۾ نه ٿيندين جيڪي تقدير جا
منڪر هوندا ۽ اُهي گناهن جي ڪمن کي پاڻ ڏي منڌينداً. يعني اُهي چوندا ته خراب ڪمن
جو خالق انسان ئي آهي. انهن پنهنجي قول کي انصارن جي قول ثالث ثلثه رنه مان ورتو
آهي (اِنما ۽ عيسيٰ ۽ روح القدس) مان انهن کي ورتو آهي پوءِ ته الله، جي حق ۾ انهن کان بيزاري
اختيار ڪر.

حضرت ابن عباس رض کان روايت آهي، الله تعالىٰ مخلوق کي پيدا ڪيو پوءِ سندن موت ۽ عمل
۽ رزق کي لکي ڇڏيائين.

(مسئلو) انهن مثالن مان:-

لکي آهي جيڪا هن طرح آهي. حضرت ابن عمر رض کان مروي آهي ته رسول الله صلى الله عليه وسلم جڏهن فرمايو (فرقه) قدريه
(جيڪي تقدير خدا وندي کي منڪر آهن ۽ انسان جي سڀ ۽ خراب ڪمن جو خالق انسان کي ڄاڻن ٿا) هن امت ۾ مجوسي
آهن (مجوسي به خالق ٻه ٻڌائيندا آهن هڪ خالق شر جو جنهنکي آهرمن چوندا آهن ٻيو خالق خير جو جنهنکي يزدان چوندا
آهن) اگر اهي بيمار ٿين ته انهن جي طبع پرسي نه ڪجو ۽ مرن تي جنازي ۾ شرڪت نه ڪجو: ۽ اهڙي
مفهوم جي تفسير تنوير الايمان ملک پارو ۲ سورة القمر ۾ حضرت حذيفه رض کان روايت ڪيل آهي، والله اعلم

حضرت ابوهريره رضي الله تعالى عنه كان روايت آهي (رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم جن فرمايو) مونكي حضرت جبرئيل عليه السلام چيو ته الله تعالى فرمايو آهي ته جنهن مون تي ايمان آندو يا تقديرخير يا شر تي ايمان نه آندو تنهن هوپڻي مونكان سوءِ كو پيو رستو گهوميو.

عن علي رض صنفان من امتي لا سهم لهم في الاسلام المرجية والقدرية قيل ما المرجية قال الذين يقولون الايمان قول بلا عمل قيل وما القدرية قال الذين يقولون لم يقدر الشر.

حضرت علي رضي الله تعالى عنه كان روايت آهي (حضور صلى الله عليه وسلم جن فرمايو ته) منهنجي امت جا به قسم يعني به جماعتون آهن جن كي اسلام ۾ كوبه حصو نه آهي، اهي هك مرجيه آهن يا بي جماعت قدريه آهن، بارگاهِ رسالت صلى الله عليه وسلم ۾ عرض كيو ويو ته مرجيه چا آهن؟ پاڻ فرمايو ته اهي ماڻهو آهن جيكي چون ٿا ته ايمان هك قول آهي عمل كا نسوءِ يا وري كين عرض كيو ويو ته قدريه چا آهن؟ پاڻ فرمايو ته اهي ماڻهو آهن جيكي چون ٿا ته برائي مقدر نه آهي يعني تقدير شر جا منكر آهن.

عن ابن عباس رض يهود امتي المرجية والقدرية نصارى الامة.

عن ابن عباس رض وفي جامع البيان وقد ورد انه صلعم قرأ هذه الاية فقال نزلت في اناس يكذبون بقدر الله يكون في اخر الزمان.*

حضرت ابن عباس رضي الله تعالى عنهما كان روايت آهي (پاڻ سيگورن صلى الله عليه وسلم جن فرمايو ته) يهودي منهنجي امت جا مرجيه آهن يا امت جا نصارى قدريه آهن. يا حضرت ابن عباس رض كان روايت آهي يا جامع البيان ۾ مذكور آهي يا تحقيق هي يا هكو وارد ٿيو آهي ته بيشڪ رسول الله صلى الله عليه وسلم جن هن آيت سيگوري يا پڙهيو پو فرمايائون ته رهي آيت) اهڙن ماڻهن جي حق ۾ نازل ٿي آهي جيكي الله جي تقدير جي عوتر ڪنڊ آهن (يعني) آخري وقت ۾ ردها ٿيندا.

* نوٽ: هي الفاظ تفسير جامع البيان في تفسير القرآن يعني سيد محمد جرير طبري جا آهن.

وفی مجمع البحار عن الطائف فی الحدیث لکل امۃ مجوس و مجوس امتی القدریۃ الذین یقولون لا قدر فمن مرض منھم فلا تعودوہ ومن مات منھم فلا تشھدوا جنازتہ او نحو ذلک شبھۃ الدجال وفی حدیث اخر ان اللہ قدر المقادیر و دبر التدابیر قبل ان یخلق آدم بالفی عام وفی حدیث مشکوٰۃ صبح آدم موسی فی باب القدر[۳۸] لا یخفی ثبوت القدریۃ علی اھل الحق وملتہ فمن آمن بہ اھتدی وروی الایمان بالقدر یذھب الھم والحزن وفی روایۃ ابار واللوفان ان یفتح ابواب الشیطان.

ء تفسیر مجمع البحار جی حدیث جی لطائف مان مروی آھی رحضور ﷺ جن فرمایو تہ) ھر ھک امت ۾ مجوسی ھوندا آھن ء منھنجی امت جا مجوسی قدریہ آھن جیکی چون تہ تقدیر کائنہ آھی پو ء جیکی اھن مان بیمار تئی تہ ان کان طبع پرسی نہ کریو ء جیکو اھن مان مری وڃی تہ ان جی جنازی ۾ حاضر نہ تیو اھی دجال جی لڏی مان آھن۔[۳۷]

ء ھی حدیث ۾ من ھور آھی تہ بیشک اللہ تعالیٰ حضرت آدم علیہ السلام جی پیدائش کان پنجاہ ھزار سال اڳ تقدیرون مقرر کیون ء ۽ ڌري اھنجون تدبیرون بہ تیار کیائین.

ء مشکوٰۃ شریف جی حدیث ۾ من ھور آھی حضرت آدم ع ء حضرت موسیٰ تی تقدیر جی باب ۾ حجت ورتی آھی ۽ تقدیر جو ثبوت ء انجو دینی مقصد حق واري تی ظاھر آھی پو ء جنھن ان تی ایمان آندو سو ھدایت وارو تیو.

ء ھک بی روایت ۾ آھی تہ تقدیر تی ایمان آڻڻ ڏک ء غم کی ختم کریو. ء ھک بی روایت ۾ آھی تہ "آبار" ء "لوفان" منھنجی لاء شیطان جا دروازا کولین تا.

وفی النیسابوریۃ الجبری یقول القدریۃ التی مھمل النبی صلعم ھو المعتزلی الذی

---

[۳۷] باب تغییر تنویر الایمان ص۲۱ سورۃ القمر ۾ الھنیء مفھوم تی ھن طرح حدیث کی آھی. عن حذیفۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لکل امۃ مجوس ومجوس ھذہ الامۃ الذین یقولون لا قدر فمن مات منھم فلا تشھدوا جنائزھم ومن مرض منھم فلا تعودوہ وھم ثنیۃ الدجال وحق علی اللہ ان یلحقھم بالدجال قبل

[۳۸] (الف) مشکوٰۃ شریف ص۳۳ باب الایمان بالقدر ۱۰ امام ولی الدین محمد بن عبداللہ الخطیب رح متوفی ۷۴۲ھ اشاعت فرید بک اسٹال اردو بازار لاھور

ينفي كون الطاعة والمعصية بتقدير الله والمعتزلي يقول إن الجبري الذي يدّعي
أن الزنا والسرقة وغيرهما كلها بتقدير الله تعالى ولكن احال السُّنّي لأنه وإن كان يثبت
للعبد كسبًا إلا أنه يُسند الخير والشر إلى القضاء لأن اسم القدرية لأهل
الإثبات أولى كما يقال للدهري لأنه يقول بالدهر فأُجيب بأن هذا الاسم بأهل النفي
أولى لأنه الآية نزلت في منكري القدر وهم المشركون.

۽ تفسير نيسابوري ۾ منکور آهي ته جبر ۽ چون ٿا ته تقدير جا منکر يعني قدريه آهن جن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي مجوسي ۽ زنديق آهي معتزلي آهن جيڪي طاعت ۽ معصيت کي الله جي تقدير مان هجڻ جو انکار ٿا ڪن ۽ معتزلي چون ٿا ته جبريه آهي آهن جيڪي دعوي ٿا ڪن ته زنا ۽ چوري وغيره سڀ الله جي تقدير مان آهن (انسان جو ان ۾ ڪوبه قصور نه آهي).

۽ اهڙي حال سُنّي جو آهي جو ته جيتوڻيڪ هو بالهي جي لاءِ ڪسب کي ثابت ٿو ڪري پر اهي خير ۽ شر کي قضا (تقدير) ڏانهن منسوب ڪن ٿا جو ته رهو جون ٿا ته تقدير جو اسم اهل اثبات لاءِ اولي آهي. جيئن چيو ويندو آهي ته دهري زمانه زمانه آهيان انکي دهرسان تاويل ڪيو ويندو آهي. سو جواب هيئن ڏنو ويندو ته هي اسم منڪرين لاءِ اولي آهي. جو ته آيت تقدير جي منڪرين جي حق ۾ نازل ٿي آهي ۽ اهي مشرڪ آهن.

في شرح العقيدة[۳۶] روى ان جماعة من القدرية دخلوا على ابي حنيفة شاهرين سيوفهم فقالوا انت الذي تقول ان الله تعالى شاء الكفر من عباده يعاقبهم على ذلك فقال رضي الله عنه بل نحن نضرب رقابكم بسيوفكم ان لم تناظرونا بحججكم فقالوا نناظر بحجج نناقضوا سيوفهم فقال اخبروني هل علم الله تعالى في الازل ما يوجد من هؤلاء الكفرة امر لا فقالوا نعم قال فاذا علم الله تعالى منهم الكفر فهل شاء الله ان يتحقق علمه كما علمه ام شاء ان يتغير علمه جهلا فتبطل صفة كماله وبطلان مذاهبهم فرجعوا عن ذلك وتابوا

---

۳۶ علامه سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني المتوفي ۷۹۱ هه جو ڪبير آهي.

۽ شرح عقائد ۾ من کوڙيل، روايت عيني ويئي آهي ته قدرين جي هڪ جماعت حضرت امام اعظم ابوحنيفه رحمة الله عليه جي حضور ۾ پنهنجين تلوارون ظاهر ڪندي حاضر ٿيا چيائون ته "لوڻ اهو ماڻهو آهين جو چوين ٿو ته الله تعالىٰ؟ پنهنجن ٻانهن مان ڪنهن ماڻهو لاءِ ڪفر جي چڪايو آهي هو انهيءَ ڪفر ڪري کين عذاب ڪندو." حضرت امام اعظم ابوحنيفه نعمان بن ثابت رحمة الله عليه فرمايو ته "اوهان پنهنجي تلوارن سان مون سان وڙهندؤ يا پنهنجن عقلن سان مون سان بحث مباحثو ڪندؤ؟" قدرين چيو ته "اسان پنهنجن عقلن سان مناظرو ڪنداسون." پوءِ پنهنجيون تلوارون لڪائي ڇڏيائون. پوءِ حضرت امام اعظم فرمايو ته "اوهان مونکي خبر ڏيو ته جا الله تعالىٰ؟ جو علم ازلي آهي ڪافرن ۾ موجود آهن يا نه؟" قدرين جواب ڏنو ته "نه آهن". حضرت امام صاحب رح جن فرمايو ته جڏهن الله تعالىٰ؟ ڪنهن ماڻهو جي ڪفر جي خبر ڏني ته پوءِ جا الله تعالىٰ؟ جاڻي ته پنهنجي علم جي تحقيق ڪري جيئن چاهي تو يا پنهنجي علم کي اڻ ڄاڻائيءَ ۾ برقرار رکي. پوءِ انهن قدرين حضرت امام صاحب رح جن جي ڪلام کي صحيح طور سمجهيو ۽ پنهنجي مذهب کي ڪوڙو قرار ڏنائون پوءِ هو انهيءَ ڪوڙي مذهب کان رجوع ٿيا ۽ توبه ڪيائون.

وفي شرح المواقف ان ما علم الله تعالىٰ عدمه من افعال العباد هو ممتنع الصدور والاجاز انقلاب العلم جهلاً وما علم الله وجوده من افعالهم هو واجب الصدور عن العبد والاجاز ذالك الانقلاب وفيه ايضاً

۽ شرح مواقف ۾ آهي ته تحقيق الله تعالىٰ؟ جنهن شيءِ جي عدم رهڻ کي پنهنجي ڄاڻ جي ڪمن ۾ سمجهيو آهي ته هو انهي ظهور کي روڪيندڙ آهي ۽ اگر نه ته پوءِ جا کي اڻ ڄاڻائيءَ ۾ برقرار جائز ٿيندو ۽ الله تعالىٰ؟ جنهن شيءِ جي وجود رهڻ کي پنهنجي ڄاڻ جي ڪمن ۾ سمجهيو آهي ته پوءِ ڄاڻي کان انهي ظهور کي ضروري قرار ڏني آهي ته جيئن نه ته پوءِ ان ۾ به انقلاب جائز ٿيندو ۽ ۽ انهي ۾ ۾ ڀڳا هي ڏيکاريل آهي.

واما الاخاضرة فقد حكموا بانّ مقدورات العباد مخلوقة لله تعالى بارادة الله تعالى بتفاصيلها ويظهر العقائد والاعمال كل منهم من قوله تعالى اِنَّمَآ اَنْتَ مُنْذِرٌ وَّلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ ۝

۽ ڏسڻ ۾ ايندڙ سمجھيو آھي تہ الله تعالىٰ جي ارادي سان جيڪو ڪجھ ڪنڌ ۾ تفصيلن سان مقدر رکيل آھي پاڻھ جو نہ ڪجھ ڪرڻ سڻڻ ۾ الله تعالىٰ جون مخلوق آھن ۽ اھڙن پاڻھ ماڻھن جي لاءِ عقيدا ظاهر ڪرڻ جيڪي سندس فرمان آھي ترجمہ:- "رسول جي پيغمبر ۽! اوھان رڳو ڊيڄارڻ ۾ سڀني قومن لاءِ رسول ڪارندا آھيو"

وھما فی منھج الضال اِنَّ اللّٰہَ مَنَّ عَلٰی قَوْمٍ فَاَلْھَمَھُمُ الْخَیْرَ فَاَدْخَلَھُمْ فِیْ رَحْمَتِہٖ وَابْتَلٰی قَوْمًا فَخَذَلَھُمْ وَذَمَّھُمْ عَلٰی اَفْعَالِھِمْ فَلَمْ یَسْتَطِیْعُوْا اَنْ یَّرْجِعُوْا عَمَّا ابْتَلَاھُمْ بِہٖ فَخَذَلَھُمْ وَذَمَّھُمْ عَدْلٌ مِّنْہُ.

۽ منهج الضال ۾ جيڪي ڳالھيون آھن اھڙن ماڻھن جي ۽ آھي تہ بيشڪ الله تعالىٰ قوم تي احسان ڪيو جو کين نيڪي ڪرڻ جا الھام ڪيائين پوءِ کين رحمت ۾ داخل ڪيائين ۽ قوم کي امتحان ۾ مبتلا ڪيائين پوءِ کين خوار ڪيائين ۽ کين سندن ڪمن ڪري تنقيد ڪيائين پوءِ هو اھڙن آزمائشن واريل شين کان نڪل حرڪت ڪرڻ جي طاقت ري نہ سگھيا پوءِ کين عذاب ڪيائين. اھا الله جي برابري آھي. والله اعلم بالصواب

فائدو:- تقدير بابت هيئن سمجھڻ گھرجي تہ الله تعالىٰ عالم الغيب هجڻ سبب بندي جي پيدائش کان وٺي سندس آخري ڏم ري جي مرڻ تائين افعال ۽ احوال کان واقف آھي جيڪي انسان کان واقع ٿيڻي لڳ تنھنڪري الله تعالىٰ اڳيڙي جا ٿيڻ لڳ، جن ۾ اھا گاھ ثابت ٿي تہ پاڻھي جي خير ۽ شر جو خالق الله تعالىٰ آھي تڏھن ادب هي آھي تہ انسان کان جيڪو گناھ سرزد ٿئي تہ ان کي پنھنجي نفس ڏانھن منسوب ڪري ۽ نفس کي ملامت ڪري ۽ جيڪو نيڪ ڪم کان وقوع ٿئي تہ ان کي الله تعالىٰ جي رحمت چئي.

خواجہ حافظ شیرازي رح ان متعلق کھڑو نہ سنو فرمایو آھي.

گناھ گرچہ نبود اختیار ما حافظ + تو در طریق ادب کوش گو گناہ منست.

یعني گناھ کرڻ ۾ اگرچہ انسان جو اختیار نہ آھي اي حافظ. تہ بہ ادب جي واٽ ھلي
آھي تہ گناہ جي نسبت پاڻ ڏي کري الله تعالیٰ جو کان معافي وٺ. فقط.

وَمَآ اَمْرُنَآ اِلَّا وَاحِدَةٌ وَاحِدَةٌ او کلمة واحدة کَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ بالیسر والسرعة.
قال ابن عباس یریں ان قضائی فی خلقی اَسْرَعُ مِنْ لَمْحِ البصر او مجی انسانے
فی السرعة کطرف البصر.

ترجمہ:- ۽ اسانجو حکم رڳو اک چنبر ۾ ٿیندڙ جھڙو ھک سخن آھي.
یعني کنھن شيءَ کي پیدا کرڻ یا معدوم کرڻ یا بیھر موجود کرڻ جو حکم بغیر رکاوٹ جي
اسان ۽ جلد ھجڻ ۾ ھک فعل آھي. یا ھي مطلب آھي تہ اسانجو حکم بس
ھک حکم آھي یعني پیدا کرڻ لاءِ لفظ کُنْ (ٿي ویڃ) ۽ معدوم کرڻ لاءِ ھک
سخت آواز.

حضرت ابن عباس رضي الله تعالیٰ عنھما فرمایو تہ الله تعالیٰ جو چاھي ٿو تہ بیشک
کنھن شيءَ جي خلق ۾ اسانجو حکم جلدي ۽ ۾ ئین آھي جیئن اک جو چنبر
یا ھن طرح جو آیت جو تفسیر حضرت ابن عباس رض فرمایو آھي تہ قیامت جي اچڻ
لاءِ اسانجو حکم جلدي ۽ ۾ ئین ھوندو جیئن اک جو چنبر. [1]

وَلَقَدْ اَهْلَكْنَآ اَشْيَاعَكُمْ اشباھکم فی الکفر او من شابھکم فی الاعتقاد فَھَلْ
مِنْ مُّدَّكِرٍ متعظ بالمواعظ والرسل او مصیبة اولکم.

ترجمہ:- ۽ (اي ڪي واري!) بیشک اسان اوھانجي ھم طریقي واري کي برباد کیو
چاڪو ۽ کو (واعظ کندڙ) آیو ۽ رسولن یا اھن جي مصیبت مان نصیحت وٺڻ وارو
آھي؟

---

[1] رواہ ابن ابی حاتم فی تفسیر مظھری مع الترجمة الاردویة ص ۲۰۹ ج ۱۱ پارہ ۲۷ سورة القمر.

اَشْيَاءَكُمْ:- اهل مکه کي خطاب آهي. اَشْيَاءَ شَيْخٌ جو جمع آهي ۽ شيخ جي معنيٰ آهي مثل يا مُشابهُ . معنيٰ هيئ ٿيندي ته وهان کان ايمان ماڻڻ جيڪي کفر ۽ يا اعتقاد ۽ ته وهان وانگرهئا اسان انهن کي برباد ڪيو.

وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوْهُ مِنَ الْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ ثَابِتٌ فِي الزُّبُرِ ۽ مسطورٌ فِي اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ قبل وجودكم فِي التَّرْكِيبِ الْبَشَرِيِّ وَقِيلَ فِي كُتُبِ الْحَفَظَةِ. وَكُلُّ صَغِيرٍ وَّكَبِيرٍ قَوْلًا كَانَ اَوْ فِعْلًا فِيَّةً اَوْ اِعْتِقَادًا مُّسْتَطَرٌ ۽ مكتوب.

ترجمو:- ۽ سڀ شيءِ جا انهن ڪئي آهي رنڱين ۽ برائين مان سا ثابت آهي سندن اعمال نامن ۾ آهي يعني سڀ شيءِ جا انهن ڪئي آهي سا لوح محفوظ ۾ اهاڻي بشري ترڪيب جي وجود کان اڳ لکيل آهي ۽ هيئن به چيو ويو آهي ته ڪراماً ڪاتبين جي لکيل اعمالنامي ۾ موجود آهي.

وكل صغير وكبير مُّسْتَطَرٌ ترجمو:- ۽ هر ننڍي ۽ وڏو ڪم، ڀلي قول ۾ آهي يا فعل ۾ نيت ۾ آهي يا اعتقاد ۾ هرحال لکيل آهي.

اِنَّ الْمُتَّقِيْنَ سرعاً وهرعاً وفرعاً فِي جَنّٰتٍ بساتين وَّنَهَرٍ ضياء وسعة او في انهار واكتفى باسم الجنس فِيْ مَقْعَدِ صِدْقٍ لا يسمعون فيه لغواً ولا تأثيماً عن غير الحق وصدقهم في طلب الحق من غير التفات لَفْتَةَ خاطرٍ ولا فَتْتَةَ نَاظِرٍ الى ما سواه عِنْدَ مَلِيْكٍ مُّقْتَدِرٍ مالك غالب مواس عن قصورهم لديه لتقرّ عيونهم منه به وجوداً وظهوراً وشهوداً بل معاينة بل عينية وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ قال الامام جعفر الصادق رض وصف الحق مكانه بالصدق فلا يفعل فيه الا اهل الصدق

ترجمو:- "بيشڪ پرهيزگار رڳبدي- تيزي ۽ بندي ۽ جي اعتبار سان) باغن ۽ واهن جي روچيءَ هوندا ۽ راضي سچائيءَ جي جاءِ ۾ طاقت واري بادشاهه وٽ (رهندا)"

نهر:- رضعاك، هڪ ترجمو روشني ۽ وسعت ڪيو آهي. (روشنيءَ جي سبب آڏين کي ڏسڻ)

عم سرعاً هرعاً وفرعاً:- جلدي- تيزي ۽ بندي ۽ جي اعتبار سان.

عم الفَتْتَةَ:- هڪ نگاهه جهڪ ٽوڙ سڀي ڪهي موٽڻ ۽ ڪا ٿ. القاموس الوحيد ص ٥١٠

فَتْتَةَ:- نغزش- بي سڀي. القاموس الوحيد ص ٥١٠

چيو ويندو آهي) يا نَهَرٍ بمعنا نهار جي آهي يعني گهڻن نهرون ۽ نَهَرٍ اسم جنس آهي ان
کري الف يءَ تي اڪتفا ڪئي ويئي آهي.

في مقعدِ صدقٍ :- هن مان مراد آهي سچائيءَ وارو مقام آهي جتي پرهيزگار پنهنجي پرهيزگاريءَ
سبب باطل کان محفوظ هوندا ۽ پنهنجي ۽ صداقت واري جاءِ جي ڪري حق جي طلب ۾
نَحُوٌ هوندا ۽ اهڙو نَحُوٌ هوندا جو انڪو ڪاسوءِ پڻي ڪنهن به سبب يا ڪنهن ستان دل جو
رُجحان يا اڪ جي لغزش نه ٿيندي.

عِنْدَ مَلِيْكٍ مُّقْتَدِرٍ :- يعني الله جو سچي شين جو مالڪ ۽ حڪمران آهي.
۽ پرهيزگار الله جي حضور ۾ وڃي سندس روح کي راحت ۽ نرائيندا ۽ الله جو سندس پاڻ
کي بندي ۽ تي پڇائيندو جو اهڙو مضبوط هوندا وجود ۽ ظهور ۽ شهود جي اعتبار سان
بڪ راڳ سُست ۽ ڪمزور نه هوندا ته هن به الله جي نگاهه آڏو هوندا ۽ الله جو
جو مثال بالا و برتر آهي ۽ هو غالب حڪمت وارو آهي.

(بخاري) (ڪيو آهي) حضرت امام جعفر صادق رضي الله تعالى عنه فرمايو ته آيت ۾
الله تعالى جو مقام جي صفت صدق جي لفظ سان ڪئي آهي پوءِ الف يءَ مقام ۾ اهل صدق
کي ئي داخل ڪندو ۽ اُهي ئي ان ۾ ويهندا. [٢٣]

ومناسبةُ الخاتمةِ بالفاتحةِ الآتيةِ بمليكٍ مقتدرٍ رحمٰن معلم
ودرالصدر الى العجز وعلى عكسه بوجود الجنّاتِ والانهارِ في مقعدِ صدقٍ يوم القيمة
التي اقتربت علاماتها باشقاق القمر وبعثة محمدٍ صلعم.

۽ سورة (القمر) جي ابتدا يعني بمليكٍ مقتدرٍ ۾ ان سورة يعني رحمٰن معلم جي ابتدا سان
مناسب آهي. ۽ ڪمال پيش ٿيڻ جو عاجزيءَ ڏانهن ۽ اڻي برعڪس يعني ڪمال بي نظير ڪثير
پيش ٿيڻ جو موافقت ڏانهن قيامت جي ڏينهن باغن ۽ نهرن جو سچائيءَ واري مقام ۾ هجڻ شامل آهي جو انهن
علامات جنهن جي چيري ۽ حضور انور حضرت محمد مصطفىٰ صلى الله عليه وسلم جي بعثت شاقريب ٿيون آهن.

---

[٢٣] هڪڙا في تفسير مظهري ص ٢١٠ ج ١١ پاره ٢٧ سورة القمر.

صاحب تفسير سورة القمر جي آخري رکوع متعلق

مزيد اشارات تحرير فرمايا آهن ملاحظه فرمايو:

ولكل في تحقيق الآية مع ما دل عليه الظاهر اشارة ولقد جاء آل فرعون المتكبرون بالدنيا والمحجبون بالاعمال والخوارق والحالات والمقامات واهل الشعور عند سلطان الحقيقة النذر الحق عن الكل.

۽ شايد آيت جي تحقيق ۾ باوجود هن ڳالهه جي جو ظاهر پڙهڻ ۾ دلالت ڪري ٿو هڪ اشارو آهي. ولقد جاء الخ:- هن مان مراد دنيا ۾ تڪبر ڪندڙ ۽ اعمال و خوارق وحالات ۽ مقامات ۾ وڏائي ڪندڙ آهن، يا اهل الشعور پاڻ کي حقيقي بادشاهه جي حضور ۾ سمجهندا آهن. النذر:- هن مان سڀني شين کان ڊيڄارڻ مراد آهي.

قال بعض العارفين الكل منا يدعون الفراعنة وان لم يظهروا بلسان اني الله من دوني ولولاخ فهم من سلطان الشرع قتلا او جلا الم دعوا ظاهرا بد لان كلا منا يجب ان يكون له تصرف وادعاء بوجب ما قد ادعت الملاحدة والزنادقة بعدم حفظ مراتب بها اذ لكل بايتنا كلها اذ كل يدعى ما يخالف الايات والايات كلها

بعض عارفن چيو آهي ته الكل منا يعني فرعون دعواکن ٿا ته "سڀ کجه اسان آهيون" جيتوڻيڪ زبان سان اهو ظاهر نٿا ڪن ته ماڻ ان (حقيقي معبود) کان سوا ۽ معبود آهيان. ۽ جيڪڏهن ڪنهن شرعي بادشاهه جي سزا يعني قتل ۽ خاننا ني بغاوت جو خوف نه هجي ها ته انهيءَ معبود برحق هجڻ جي به ظاهر ظهور دعوى ڪن ها. يعني اسان جو گفتگو هن ڳالهه کي لازم ڪري ٿو ۽ ڪنهن ته ڪما حقه تصرف ان ذات برحق جو آهي ۽ انهيءَ ڳالهه جي دعوى ڪرڻ جيئن ملحدن ۽ زنديقن ڪئي آهي، اهڙي رڄن ۽ مرتبه جي حفاظت کان سوا ۽ آهي جو ته الهن اسان جي سڀني آيتن کي ڪوڙو ڪيو جو ته لفظ "ڪل" ان شيءِ جي دعوى ڪرڻ جيڪا هن آيت جي مخالفت ۾ هجي ۽ گويا الهن سڀني آيتن جي مخالفت ڪئي.

جالا:- جيل:- قبيلو - خاندان - نسل - طبقو - همعصر. القاموس الجديد ص ۱۱۱

يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ الحرمان والمحبة عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ فيقال لهم ذُوقُوا

مَسَّ سَقَرَ ۔ بالبصر او حرق الصدر ولا نرى لا حرقتني ار مني ولولا دعوى

لا حرقتني نرى [1]

يا جون ٿا تہ اسين سڀني هڪ وڏي جماعت آهيون انسان ۾ تفرقي لاءِ کوبہ رستو نہ آهي

مُنتصرُ ۔ انسان الهي مدد شا ضرور آهيون، سُهزم الجمعُ ۔ سڳوئي سنڌ جماعت

بشري تفرقي شا شڪست ڏني ڏيندي، غرور، وڏائي ۽ ريبن کري، وَيُوَلُّونَ ۔

۽ الهي ماڻهو شريعت، طريقت ۽ حقيقت کان پٺي ڦيرائيندا، بَلِ السَّاعَةُ ۔ پر قيامت

جنهي ۽ ڏاڍي وقت سندن انجام جو وقت آهي ۽ واعد وکيل قيامت کُل کان يعني

اعمال ۽ خوارق ۽ احوال کان وڏي آفت ۽ حيلہ ساز آهي، ۽ سڀني عملن ۽ احوال

تي جلال جي غلبي وقت ذاڪٽي جي اعتبار سان سخت کوٽي آهي.

اِنَّ الْمُجْرِمِينَ الخ ۔ بيشڪ ڏوهاري پنهنجن لفظن لاءِ عملن جي ثابت کرڻ شا ۽ هر طرح

احوال ۽ افعال جي لحاظ شا حق کان کُلي طور گمراهي ۾ آهن، چو تہ اڪ جي لاءِ کوبہ

فعل نہ آهي بلڪ فعل پنهنجي پالڻهار لاءِ آهي، سو اڪ جو خيال هن گاهڪ ڏانهن آهي

نہ فعل سندن سامرڻ منسوب ڪيو ويو. ۽ عين اسلام ۽ ايمان ۾ ڏوهاري بي نصيبي

جي ميزان ۾ آهن.

يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ الخ ۔ جنهن ڏينهن هو منهن پر گهليا ويندا باهہ ۾ تہ بي نصيبي ۽

محبت سندن ڇهرن تي موجود هوندي پوءِ، ڪين ڇوهيندو تہ دوزخ جي ڇڪ جو

ڏاڍي هجڻ سان ۽ سڀني جي سترڻ سان منوچڪو ۽ جيڪڏهن ڏڪيون ڏانهون ۽ ڏڪاسام

نہ هجن ها تہ البت منهنجي اکين جا ڦوٽرها ڦاڙي جلائيندا ها، ۽ جيڪڏهن منهنجي اکين جا

ڦوٽرها نہ هجن ها تہ البت منهنجيون آهون ۽ ڏڪاسام ڏي موڪلي ساڻي ڇڏيندا ها.

اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ ۔ قضى في علمه القديم او بسبب القدر الذي

---

[1] نرى ۔ ڏڪاسام ۔ ڏڪيون ڏانهون. القاموس الجديد ص ۲۷۱

هُوَ ثبوت الاستحقاق فی الاعیان الثابتة او بسر سر القدر الذی هو الثبوت عند الشیوخ وقد مرّ تفصیله عند قوله وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ.

"بیشک انسان هر هک شيءَ کي ظاهر ڪرڻ لاءِ انسان پيدا ڪيو آهي." يعني هر هک شيءَ جو الله تعالیٰ پنهنجي علم قديم ۾ يا مخفي انسان ۾ فيصلو ڪيو آهي جيڪو اهو ظاهري نظرن ۾ تيار ڪري جو واضح ثبوت آهي يا اهو سر سري انسان آهي جيڪو هو برائي يا عيب جي وقت ظاهر ثبوت آهي. يا انهو تفصيل سورة قصص رکوع ۶ پاري ۲۰ جي هن آيت تحت گڏ ڪري چڪو آهي. آيت هيءَ آهي. وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ.

وَمَآ اَمْرُنَآ اِلَّا كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ نظهر فی الشیون بسر سر القدر وفی الاعیان الثابتة بسر القدر وفی الاعیان الخارجة بالقدر وفی اشخاص بالافعال وتکسب کلمح بالبصر فی الیسر والسرعة عن الاحوال کالبرق فاذا بقی محادیث النفس.

"۽ انهو حڪم رڳو هڪ ڪلمو آهي." انسان انکي قابل مذمت شين ۾ مخفي، انسان ظاهر ڪندا آهيون. يا داخلي نظرن ۾ خصوصي انسان يا خارجي نظرن ۾ صرف هڪ انسان يا ماڻهو ۾ فعلن يا ڪسب سان ظاهر ڪندا آهيون يا انکي اک چنبو وانگر سرانجام ڏيندا آهيون. يعني آساني سان جيئن ڪنهن ڪم ۾ ڏيڪ ڪندا آهيون چوٽ لڳڻ جو نه ڳالهيون صرف باقي رهن ٿيون.

وَلَقَدْ اَهْلَكْنَآ اَشْيَاعَكُمْ مما شابهت من الاجساد والافعال والاعمال والاحوال فَهَلْ مِنْ مُّدَّكِرٍ بان الله يتكلم ويعمل بكل ستكلم واعمل ما ثبت.

راءِ ڪي وارو! "بيشڪ انسان اوهانجي هم طريقي واري کي برباد ڪيو." يعني انسان انهن ماڻهن کي تباهه يا برباد ڪيو جيڪي جسماني طور يا ڪمن ۾ عملن يا احوالن طور وقتاً فوقتاً هڪ جهڙائي رکندا هئا يا هوندا آهن هلاڪ ڪرڻ ۾ انساني اڳيان ڪجهه به نه آهيون يا آهي ڪوهن ڳالهه جان نصيحت وٺڻ واري تہ الله تعالیٰ جو ڪجهه فرمائي ٿو، اهڙي

بہ ڈیکاري ٿو. ۽ جوکجھ مستقبل ۾ ڪرڻ لاءِ فرمائي ٿو انکي بہ پورڪندو رجھوڪندو
خلافي نہ ڪندو آھي. ۽ جوکجھ موجود آھي انکي بہ جڳي طرح جاڻي ٿو.

في جمع الجوامع عن ابن عباس رضا لا تموت حتى تسمع بقوم يكذبون بالقدر يحلفون ان الذنب على العباد اشتقوا قولهم من قول النصارى ثالث ثلثة فابرء الى الله منهم. ٤٤

ڪتاب جمع الجوامع ۾ حضرت ابن عباس رضي الله تعالى عنهما کان روايت آھي. تون مرين نہ جيستائين تون اھڙي قوم جي باري ۾ نہ ٻڌين جيڪي تقدير جا منڪر ھوندا ۽ اھي گناھن جي ڪمن کي باقي تي مٿيندا. يعني چوندا تہ خراب عمل جو خالق انسان پاڻ آھي. ان پنھنجي قول کي نصارن جي قول ثالث ثلثة مان اخذ ڪيو آھي. پوءِ تون الله ڏانھن جي حقن ۾ ان کان بيزاري اختيار ڪر.

وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ ۽ مڪتوب من الله خيرا كان او شرا وان الله تعالى خالقه وفاعله وانه خالق الافعال والاحوال مُسْتَطَرٌ عندهٗ لانهٗ هو الاول والاٰخر والظاهر والباطن وهو بكل شيء عَلِيمٌ ۽

۽ ڪيڪا شيءِ جا الهڻ ڪٻي آھي سا ڪيل آھي ڇڳي آھي يا خراب الله ڏانھن جي طرف کان آھي ۽ الله ڏانھن خالق ۽ فاعل آھي ۽ بيشڪ ھو فعلن ۽ احوالن جو بہ خالق آھي ۽ ھر شيءِ ونس ڪيل آھي ڇو نہ ھو اول بہ آھي ۽ آخر بہ، ظاھر آھي ۽ باطن بہ ۽ ھو ھر شيءِ ڪان ڇڳي طرح ڄاڻو آھي.

إِنَّ المتقين عن ماسوى الحق فعلاً وعملاً وقولاً وحالاً ومقاماً او وجوداً وظهوراً وشهوداً وعياناً وعينيةً او المتقين الذين جعلوا انفسهم وقايةً لربهم فى منازلهم بعدما قلم الله لهم وجعلوا الله وقايةً لانفسهم فى المناهر فِي جَنَّاتٍ من المعجة والمرتبة والتخلق والتحقق فى تستر الافعال والصفات والذات بالتجلى الافعالية والصفاتية والذاتية وَ نَهَرٍ من انهار الشريعة والطريقة والحقيقة والمتحققا ومن الطوالع

---

٤٤ هي حديث صاحبا تفسير قرطبي سورة ٥٤ آيت انا كل شيء خلقناه بقدر ۾ لفظ حضرت ابن عباس رضي الله عنهما کان روايت ڪئي آھي. ۽ سنڌي ترجمو نمبر 44 سورة القمر جو.

والوائح والبروق والسواع او من ضیاء النور والعلم والوجود والشهود فی مقعد صدق وهو الجلوس بالله کقوله تعالیٰ کنت یدًا یبطش بها وکنت رجلًا یمشی بها عینَ مَلِیکٍ بالعنایة التامة التی الحصة الوجودیة بکل مواجهة مُقتَدِرٍ بالقدرة والعبودیة والمواشجة والمرافقة فی کل حینٍ وفی کل مقامٍ.

بیشک اهي ماڻهو جیکي ماسوی الحق کان فعلاً ۽ عملاً ۽ قولاً ۽ حالاً یا وجودي طور ۽ ظاهري ۽ حاضري طرح ۽ روبرو دري حالت ۾ یا سوکنڊ تر آهن" اهي جنت ۽ باغن وغیره ۾ هوندا" یا "متقین" مان مراد اهي ماڻهو آهن جن پنهنجین جانین کي پنهنجي یا الله رب العزت سندس سنت مطابق عمل کرڻ ۽ این محفوظ کیو آهي جیکي کن خُرابن تر ۽ هلڻ تر شي ۽ کي مضبوط بڌ ي چڏجي. ۽ دري هر معاملي ۾ الله تعالیٰ جي پنهنجن نفسن لاءِ محافظ بنایو آهن. الله تعالیٰ فرمائیي آهي ته پوءِ اهڙا ماڻهو محبت ۽ معرفت، تخلیق ۽ تحقیق جي باغن ۾ الله تعالیٰ جي تجلي ۽ واري ذات ۽ صفات ۽ کمن واري پوشیده رازن کان لطف اندوز پیا ٿیندا ۽ جنت جي نهرن یعني شریعت ۽ طریقت ۽ حقیقت ۽ تحقیق جي واهن مان مزا پیا وٺندا. یا هو چترهڻ تر ۽ چمکاٽ واریون بجلیون ۽ خوشگوار ماحول ۾ زندگي بسر کندڙ هوندا. یا هو نوري علم ۽ وجود ۽ الله جي حضور ۾ پُرسکون وقت گذاريندا رهندا.

فی مقعد صدق ۽ اهڙا سچا نبي ۽ واري جاءِ الله جي پاک ۽ برتر دربار آهي یعني الله جي شاگرد ٿیڻ ۽ هوڻ جیڏن حدیث قدسي ۾ الله جو فرمان پاڻ آهي ته رجڻ هڻ یا هو پنهنجي صداقت ۽ تقویٰ ۾ اهڙو اعلیٰ مقام حاصل کري وٺندو آهي جو مان انجا هٿ ٿي پوندو آهیان جن سان هو وٺندو آهي ۽ مان انجا پیر ٿي پوندو آهیان جن سان هو هلندو آهي.

عینَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ ۽ اهي متقي الله جي وٽ جیکا سندس دربار بڌندو بالا آهي ۾ هوندا. ۽ هر هڪ منهن جي وجودیت جو حصو آهي. یعني هر هڪ شي ۽ جو منهن

سندس ربار ڏاهن آهي ۽ ڪائنس سواءِ آهي. ۽ مالڪ عزّوجلّ الهن سڀني جون مشڪلاتون آسان ڪندڙ آهي ۽ حاجتون پوريون ڪندڙ آهي ۽ پنهنجي قدرت شاءِ مجبورن ۽ روحَ ۽ هرجاءِ ۽ مقام ۾ بندي ۽ سڀ غالب ۽ حڪمران آهي، يعني کيس سندس مَٹاءِ ثاني نہ آهي، فقط

تمت ترجمة والتفسير سورة القمر بتوفيق الله تعالىٰ وعونه.

سُوْرَةُ الرَّحْمٰنِ

وفی الاتقان سُمیت عُروس القرآنِ اخرجہ البیھقی[1] عن علی مرفوعًا مکیۃ و علیہ الجمھور علی ما رواہ الترمذی والحاکم عن جابرٍ قال ما قرءَ رسولُ اللّٰہِ صلعم علی اصحابہ سورۃ الرحمٰن حتی فرغ قال مالی اریکم سکوتًا الجن کانوا احسن منکم ردًّا ما قرءتُ علیھم من مرۃٍ فبای آلاءِ ربکما تکذبان الا قالوا ولا بشیءٍ من نعمک ربنا نکذب فلک الحمدُ.

ءِ تفسیر اتقان میں مذکور آھي تہ سورۃ الرحمٰن کي قرآن جي کُنوار جي نالي سان سڏ يو ويو آھي. اھيءَ روايت کي بيھقيءَ ۾ بيان کيو ويو آھي، حضرت علي رضہ کان مرفوعًا روايت آھي تہ ھيءَ سورۃ مکي آھي. ترمذيءِ ۽ حاکم جيڪا روايت کڻي آھي ءِ جمھور محدثين جو پڻ اھا ئي اتفاق آھي اھا روايت ھن طرح آھي. حضرت جابر رضہ کان روايت آھي ھو چوي ٿو تہ جڏھن رسولُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ جن پنھنجن صحابہ سڳورن جي آڏيان سورۃ الرحمٰن اول کان آخر تائين پڙھي فارغ ٿيا تہ فرمايائون تہ ائين ڇو آھي جو مان اوھان کي خاموش ڏسي رھيو آھيان تہ ڪان بھتر تہ جن آھن جو جڏھن ءِ جيڪا ٻيرا مون سڏن سامھون فبای آلاءِ ربکما تکذبان پڙھيو تہ انھن سڀ جواب ڏنو يعني چيائون "اي اسانجا پالڻھار اسان تنھنجي ڪنھن بہ نعمت کان انڪار نہ ٿا ڪريون تنھنجي لاءِ رب طرح، جو حمد آھي.

قال الحاکم صحیح علی شرط الشیخین وقصۃ کانت بمکۃ واستثنی منھا یسألک الآیۃ حکاہ فی جمال القراء وھی ست وسبعون

---

[1] اتقان فی علوم القرآن اردو ص ۱۳۸ حصہ اول مہ ھي اقتباس واقع آھن، اشاعت مير محمد کتب خانہ مرڪز علم و ادب آرٽ آباد ڪراچي.

أية وقيل سبع وقيل ثمان وليس فيها ناسخ ولا منسوخ على اصح الاقوال

حاڪم فرمايو آهي ته شيخين جي شرط تي هيءَ گاهه صحيح آهي ته هي قصو مڪي شريف سان وابسته آهي ۽ الهيءَ مان آيت يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ الخ خارج آهي ڇو ته اها آيت خاص طرح مدينطيبه ۾ نازل ٿي آهي) اهو ذڪر جمال القراء ۾ بيان ڪيو ويو آهي. هن سورت ۾ ڇاهتر آيتون آهن. ڪن مفسرن چيو آهي ته هن سورت ۾ ستهتر آيتون آهن ۽ ڪن چيو آهي ته اٺهتر آيتون آهن ۽ اصح قول مطابق هن سورت ۾ ڪو به ناسخ ۽ منسوخ نه آهي.

بِسْمِ اللّٰهِ الجامع المتجلى بالتعين الاول والانسان الرَّحْمٰنُ بتعليم البيان الرَّحِيْمُ بقوله ومن خاف مقام ربه جنتان ۽

شروع ڪريان ٿو الله جي نالي سان جو جامع آهي، تعين اول ۽ تخليق انسان سان جلوه افروز آهي، گويا ئي ۽ جي سڪيا ڏيڻ سان مهربان آهي، يعنيڪي قول ومن خاف مقام ربه جنتان سان نهايت باجهارو آهي.

اَلرَّحْمٰنُ الذى انبسط نوره على الاعيان عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ مُحَمَّدًا صلعم قيل نزلت حين قالوا ما الرحمٰن وقيل هو جواب لاهل مكة حين قالوا يعلمه بشر ثم لما كانت السورة مقصورة على تعداد النعم الدنيوية والاخروية صدرت بالاسم الذى هو يشتمل على جميع النعم والمنشاة

رحمٰن اها ذات آهي جنهن يعنيڪي وجود جي هر ڪي ظاهري ۽ باطني پيڪيز يو. رحضرت احمد صلى الله عليه وسلم ڪي قرآن سيکاريو.

شان نزول:- کن علماء تفسیر فرمایو آهي ته جڏهن کافرن چیو رحمٰن کهڑي شيءِ آهي اسان کيس نه ٿا سجاڻون تڏهن سندن جواب ۾ هي سورت نازل ٿي يعني رحمٰن اهو آهي جو آغاز آفرينش کان انتهاءِ تائين تمام دنيو ي ۽ اخروي نعمتون عطا ڪرڻ وارو آهي

کن مفسرن چيو ٿ آهي ته هي سورت مکي وارن جو جواب آهي جڏهن انهن چيو ته کو ماڻهو محمد ﷺ کي سيکاري ٿو.

هن سورت کي رحمٰن سان شروع ڪيو ويو آهي ان لاءِ صاحب تفسير جو چوڻ آهي ته جڏهن سورت دنيو ي ۽ اخروي نعمتن جي بيشمار ڳالهائي ٿي منعم آهي هن لاءِ هي سورت الله جي ان مبارڪ نالي سان شروع ٿي آهي جيڪو تمام نعمتن ۽ خواهشن تي مشتمل آهي.

ومن جملتها و اخبارها التعليم و افهام ما هو موجب الايمان وهو القرآن ولعل وجه التقديم على سائر النعم معجزا موجب الافهام مصدق لنفسه و مصدق للكتب السابقة و انه اساس الدين و منشاء الشرع و منتهاه.

۽ عَلَّمَ القرآن واري جملي ۽ انجي خبرن مان سکيا ٿيڻ آهي ۽ ان شي ۽ جو سمجهائڻ مراد آهي جيڪا ايمان جو ڪارڻ آهي ۽ اهو قرآن عظيم آهي. قرآن مجيد جو سيکاڻ ايڏو ذڪر ڪرڻ جو اهو ئي سبب آهي جو هي سڀني دنيي نعمتن جو اصل ۽ سڀني کان وڏي نعمت آهي ۽ قرآن ڪريم معجز آهي جو مخاطب کي لاجواب ۽ خاموش بنائي ٿو. قرآن پنهنجي ذات جي به تصديق ڪندڙ آهي ۽ سابقه آسماني ڪتابن جي صداقت جو ڏيڻ ذريعو آهي ۽ اهو ئي دين جو بنياد ۽ شريعت جي ابتداءِ ۽ انتها آهي.

خَلَقَ الْاِنْسَانَ آدم قاله ابن عباسؓ[۲] انسان کي پيدا کيائين.

حضرت ابن عباس رضؓ جي نزديک انسان مان مراد حضرت آدم آهي.
وقيل اسم جنس بل النوع کله والخلق وان کان التعليم بعده لکنه لما کان بمنزلة علة غائية من ايجاد العالم ذکر مقدمًا او وجد متاخرًا او يقال ان الانسان يعلم خالقه بالعلم فماهو مقدم بالذات ذکر مقدمًا في النظم او ان وجود کل انسان بديهي عنده والبديهي واکسبي من العلم والسبب مقدم علي المسبب او يقال قدمه علي خلق الانسان اعلامًا بتقديم الغرض من خلقه وانما خلق ليحيط علمًا بوجوبه وکتبه والله اعلم بمراده.

بعضن چيو آهي تہ انسان مان مراد جنس انسان آهي يعني بني نوع انسان يا سڀني مخلوق مراد آهي. جيئن ٽيڪ تعليم، انساني تخليق کان بعد جي شيءِ آهي پر جڏهن تہ عالم کي پيدا ڪرڻ جي اصل غايت قرآن جي تعليم ٿي آهي تنهن ڪري اڳ ذڪر ڪيو ويو آهي يا اصلاً انهيءَ تخليق انسان کان پوءِ ٿي حاصل ڪئي وڃي ٿي. يا هيئن چيو ويو آهي تہ انسان علم سان ئي پنهنجي خالق کي سڃاڻي ٿو پوءِ ذاتي طرح مقدم نہ آهي پر نظم ۾ مقدم ڪري ذڪر ڪيو ويو آهي. يا قرآني تعليم جو ذڪر اڳ ڪرڻ جو هي وجهہ آهي تہ سڀني انسانن جو وجود الله تعالىٰ جي حضور ۾ بديهي آهي يا بديهي يا ڪسبي علم سان ئي حاصل ٿئي ٿو يا سبب، مسبب کان مقدم آهي.
يا وري چيو ويو آهي تہ قرآني تعليم کي، انسان جي تخليق کان اڳ ذڪر ڪرڻ جو مطلب سندس خلقت کان اصل غرض کي مقدم ڪرڻ جي

---

[۲] تفسير ابن عباس عربي ص ۳۳۶ اشاعت مصر

تعليم ڏيڻ ۽ ان کان خبردار ڪرڻ آهي. ۽ انسان کي پيدا ٿيڻ کان اڳ ڪجهه به نه هيڻن علم کي حاصل ڪرڻ ۽ لکڻ سان احاطو ڪري ويٺي. وڏيڪ لاءِ الله ڏني اصل حقيقت ۽ مقصد کي بهتر ڄاڻي ٿو.

عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ۝ وهو التعبير عما في الضمير وافهام الغير لما ادركه كتلقي الوحي وتعرف الحق وتعلم الشرع والمراد بالبيان الكتابة او الفهم او الافهام حتى عرف ما يقول وما يقال له.

ترجمو:- ۽ انکي ڳالهائڻ سيکاريائين.

تشريح:- ۽ اهو ان ڳالهه جو تعبير آهي جيڪو ضمير ۾ موجود آهي. ۽ نامعلوم شيءِ جو سمجهائڻ مراد آهي جڏهن ڪنهن سمجهي ورتائين. مثلاً وحي سان ملاقات ڪرڻ ۽ انجي روئداد کي برداشت ڪرڻ. ۽ حق کي سڃاڻڻ. ۽ شريعت جي معاملات کي ڄاڻڻ. ۽ بيان مان مراد ڪتابت آهي يا سمجهڻ ۽ سمجهائڻ آهي ته جيئن هو ڄاڻي وٺي ته ڳالهه ڇا چوندو ۽ ڪنهن ڇا چيو ويندو. مطلب ته انسان کي الله تعالىٰ هر شيءِ کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي تعليم عنايت فرمائي.

وفي المكي الهاء كل شيء وقيل علم اللغات كلها وكان يتكلم بسبعمائة الف لغة كما مرّ افضلها العربية وقيل المراد بالبيان النطق الذي يتميز به عن سائر الحيوان علمه البيان بيان ما كان وما يكون وقيل بيان الاحكام من الحلال والحرام والحدود والاحكام وهلم جرا

۽ تفسير مڪي ۾ مذڪور آهي ته سڀ ڪجهه ڄاڻي آهي ۽ بعض چيو آهي ته عَلَّمَهُ مان مراد سڀني زبانن جي سکيا آهي ۽ آدم ست کي زبانون ڳالهائيندو هو جيئن مٿان ذڪر ٿي چڪو آهي ۽ افضل زبان عربي آهي. ۽ بيان جي تفسير ۾ مختلف راءِ آهن.

بعض چيو آهي ته بيان مان مراد نطق رکائڻ آهي جيکو انسان کي تمام حيوانات کان ممتاز ڪري ٿو يا بيان مان مراد اهاشي آهي جيکا ٻئي چڪي آهي ۽ جيکا ٽيئن ئي ان سبب جو علم الله تعالى انسان کي سيکاريو آهي. ۽ حلال ۽ حرام ۽ حد ۽ درجا احڪام آهن ۽ ان کان علاوه بيا احڪامات پڻ.

اَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وتجريان بِحُسْبَانٍ ۝

ترجمه:- "سج ۽ چنڊ ريئي حساب سان هلن ٿا".

حساب معلوم مقدر فی الليالی والايام والشهور والاعوام او فی بروجها و درجها و دقائقها او فی منازلها او يتسق بذلك امور الخلق عند الحساب من العدة والمدة من القرض وغيره بل ينتظم نظام العالم بالجريان عه كقوله قُلْ اَرَءَيْتُمْ اِنْ جَعَلَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ الَّيْلَ سَرْمَدًا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ الاية عه او باختلاف الفصول والاوقات بالازهار والنبات.

مطلب ته سج ۽ چنڊ جي رفتار جو حساب راتين ۽ ڏينهن ۽ مهينن ۽ سالن ۾ مقرر آهي يا انهن جي رفتار جو حساب برجن، درجن، منٽن، باريڪين ۽ منزلن ۾ معلوم ۽ مقرر آهي. يا انهن سان حساب جي وقت ماڻهو جا معاملا طئي ڪيا وينداآهن. مثلاً:- عدت، مُدي ۽ ادائگي قرض وغيره جو تعين ڪيو ويندو آهي. پر انهن جي مقرر رفتار جي مطابق عالم زير ۾ جو انتظام تحقيق ۽ تفتيش ۽ تلاش سان جاري ٿئي ته جيئن الله تعالى ۽ قرآن ڪريم ۾ ارشاد فرمايو آهي. "جئه مونکي بڌايو ته جيڪڏهن من الله ۽ اوهان

عه جواب :- تحقيق، تفتيش، تلاش ۽ سير و سياحت ڪرڻ. القاموس الفيروز ص ۱۰۵

عه سورة قصص ركوع ۷ آيت نمبر ۷۱ پاره ۲۰.

تي قيامت جي ڏينهن تائين هميشه رات ڪري ٿا الخ (پر الله تعالىٰ ۽ رات کي قيامت تائين نه ڪيو پر حساب سان رات ۽ ڏينهن ڦيرائيندو رهي ٿو) يا حُسبان مان مراد هيءَ آهي ته سج ۽ چنڊ جي رفتار جي حساب سان فصلن ۽ وقتن، ڳڻ ۽ سڏن جو تغير معلوم ٿئي ٿو ۽ اهنجو حساب مقرر ڪرڻ ۾ آسانيءَ ٿئي ٿي.

وَالنَّجْمُ الذی ینجم من النبات ویطلع من الارض ولاساق لهٗ وَالشَّجَرُ الذی لهٗ ساقٌ یَسْجُدَانِ ۝ حقیقة لان الراس مایحصل به الاعتماد والاصل. روسهما او ینقاد ان الله تع فیما یرید بهما طبعًا انقیاد الساجد من المکلفین طوعًا ولا یبعد ایضًا ان یراد من النجم جنس النجوم کقوله تعالیٰ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ یَسْجُدُ لَهٗ مَنْ فِی السَّمٰوٰتِ وَمَنْ فِی الْاَرْضِ ع۸ وقوله وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰی وَالشمس والقمر والنجوم والجبال والقرینة جلیة والقول عبارة عن السجود.

ترجمہ:- "۽ ويون ۽ وڻ سجدو ڪندا رهن ٿا."

تشريح:- ويون اهي آهن جيڪي سڏن مان اُپرن ٿيون ۽ سلا زمين مان نڪرن ٿا جن کي ٻُڙ نه آهي ۽ زمين تي پکڙيل هوندا يون آهن ۽ وڻ جن کي ٻُڙهون ٿا آهي حقيقت ۾ سجدو ڪندا رهن ٿا پوءِ ته مٿو اهاشيءِ آهي جنهن ۾ زيادتيءِ ظلمندو آهي ۽ اصل اهن ٻنهي جا ٻٽا آهن. ياوري هي مطلب آهي ته الله تعالىٰ ۽ اهن ٻنهي مان جنهن کي پرکڻ چاهي ٿو انکي پرکي ٿو ۽ مڪلف انسان بالارادة سجدو ڪندو آهي ۽ هيءَ ڳالهه بعيد نه آهي ته نجم مان جنس نجوم جي مراد ڪئي وڃي ٿي جيئن

ع۸ سورة حج پاره ۱۷ آيت نمبر ۱۸ رڪوع ۲

الله تعالیٰ هن آیت ۾ ارشاد فرمایو آهي. "چالوٺ ڏوٺ ته جيڪي آسمانن ۾ ۽ جيڪي زمين ۾ آهن سڀ ۽ سج، چنڊ، تارا ۽ جبل الله ڏي سجدو ڪن ٿا." ۽ الله تعالیٰ ڏي ٻيئي هنڌ فرمایو آهي "تاري جو قسم آهي جڏهن ڪريو." ۽ قرينو پڻ سبب آهي ۽ عبادت جو بهترين طف سجدي ۾ آهي.

وَالسَّمَآءَ رَفَعَهَا خلقها مرفوعة وَوَضَعَ الْمِيْزَانَ ۙ لما وصف السماء بالرفعة التي هي مصدر القضايا اريد ان يوصف الاحسن بما فيهما يظهر من القضايا و يعرف به المقدار ويستوي به الحقوق والمواجب فيكون الميزان كناية عن الارض لقرينة تقابل السماء او استعارة عنه او ما يعرف به مقادير الاشياء من ميزان ومكيال ومقياس وغيره ترجمه:- "۽ آسمان کي بلند ڪيو اٿس ۽ (ايئن) ترازو کي اٿس"

تشريح:- آسمان کي بلند ڪرڻ سان مراد ڪيو ويو آهي جو هو فيصلن جي صادر ٿيڻ جي جاءِ آهي، ان مان هي ارادو ڪيو ويو آهي ته اهڙي سان الهي فيصلن جو اظهار ڪيو وڃي ۽ جيئن احسن قضايا مان آهن ۽ اهڙي سان مقدار- وزن ۽ انداز معلوم ڪيو ويندو آهي هڪ احق ۽ لازمات برابر ٿين ٿا. ۽ هت ميزان جو ذڪر ڪيو ويو آهي حالانڪ آسمان جي مقابلي ۾ زمين جو ذڪر ڪرڻ گهرجي ڇو ته جتي بلندي هوندي آهي اتي پستي به ضرور ٿيندي آهي، پر هت آسمان جي مقابلي ۾ ميزان جو ذڪر آيو آهي جواب ڇا؟ ته اهو زمين کان ئي ڪنايو آهي جيڪو آسمان جي مقابلي ۾ هڪ قرينو آهي. يا وري آسمان مان مراد آسماني ڪتاب آهي. يا وري ان مان مراد الهي شيون آهن جن سان شيون جو انداز ۽ وزن معلوم ڪيو ويندو آهي يا ماپ ڪرڻ جو گز يا مقدار

سچائڻ جوکو آلو آهي. وغيره.

او المراد العدل بان وفر على كل مستحق مستحقة ووفى كل ذى حق حقه حتى انتظم العالم بكماله او يراد عدل من الائمة والقضاة والعلماء والشيوخ او هو سبب النظام من العالم قال عليه السلام بالعدل قامت السموات والارض.

يا ميزان مان مراد عدل ۽ انصاف آهي جو ته ڪائنات شعاري هر تياري جنڊ جو حق آهي ۽ هر هڪ حقداري جي حق کي صحيح نموني پورو ڪيو وڃي ته جيئن جهان پنهنجي ڪمالیت سان منتظم رهي. يا ميزان مان مراد امامن - قاضين - عالمن ۽ مشائخن جي طرفان عدل ۽ انصاف جي فضا قائم ڪرڻ آهي. يا وري ميزان، دنيا ۾ صحيح نظام برپا ڪرڻ جو ذريعو آهي. حضور انور صلى الله عليه وسلم جن فرمايو آهي. عدل ۽ انصاف سان ئي آسمان ۽ زمين قائم رهي سگهن ٿا.

او المراد الرب العدل ومعنى الوضع تخصيص شئ لشئ ۽ فيكون المراد تخصيص قبض الرب المطلق على حسب ما يقتضيه الاسماء والمظاهر لها فعليكم اَنْ لَّا تَطْغَوْا تفتنوا فِي الْمِيْزَانِ بالمعانى المذكورة عنها فان انصاف فى اكل حق والتعدى عند ظلم باطل

يا ميزان مان مراد مالڪ عادل آهي. ۽ وَضَعَ جي معنى آهي هڪ شئ ۽ جو ٻي شئ ۽ سان خاص ڪرڻ. پوءِ هي ۽ مراد ٿيندي ته مطلق مالڪ جي بندش کي خاص آهي، انهن فيصلن جي موافق جن جا آسمان متقاضي آهن ۽ سندس اظهار ڪندڙ آهن. پوءِ اوهان تي هي ۽ گاهه لازم آهي ته " اوهان ترازوءَ ۾ ڪمي نه ڪيو." يعني جو

کجھ مثين آيت (وَوَضَعَ الْمِيْزَانَ) ۾ ميزان جي تعريف جو ذکر ڪيو ويو آهي ۽ انهن حقيقتن کان غلط طريقي سان تجاوز نه ڪريو جو انصاف هر معاملي ۾ حق آهي ۽ ان کان تجاوز ڪرڻ ظلم ۽ باطل آهي. وَاَقِيْمُوا الْوَزْنَ اها فائدہ جديد ۽ بالْقِسْطِ فيڪون امرا بالمعروف كما كان نهيا عن المنكر بقوم شعيب بقوله وَلَا تَنْقُصُوا الْمِكْيَالَ وَ الْمِيْزَانَ وَيَا قَوْمِ اَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَ الْمِيْزَانَ بِالْقِسْطِ[۶] ويكون من الاكتفاء بذكر الواحد او تاكيد بالادل فيكون تاكيدَ العدل المعروف وَلَا تُخْسِرُوا وتنقصوا الْمِيْزَانَ ه فان من حقه ان يسوى لانه المقصود من وضعه والتكرير اربع مرات ان المظهر موضع المضمر للترديد مبالغة لا للتاكيد لان التاكيد لا يزيد على ثلث الهم الا ان يقال ان الوزن خارج عن الميزان فتدبر.

ترجمہ:- "۽ انصاف سان تولڻ برابر ڪريو ۽ تولڻ ۾ ڪوٽ نه ڪريو."

تشريح:- هن آيت ۾ جو ذڪر ڪيو ويو آهي اهو پاڻ جي ئي فائدي واري ۽ مطلب ٻڌائڻ ته نيڪي جو حڪم ڪرڻ ۽ برائي کان روڪڻ جيئن حضرت شعيب عليه السلام جي قوم کي برائي کان روڪيو ويو هو. هن آيت ۾ ارشاد آهي. "۽ ماپ ۽ تول جي گهٽ ڪري نه ڏيو." ۽ اي منهنجي قوم! ماپ ۽ تول جي انصاف سان پورو ڪريو."

پهرين آيت ۾ جيڪو ماپ ۽ تول بابت ذڪر ڪيو ويو آهي درحقيقت اهو ئي ڪافي هو ليڪن پيهر جو پئي آيت ۾ ساڳيو مفهوم ذڪر ڪيو ويو آهي اهو تاڪيد لاءِ آهي مطلب هي ٻڌائڻ ته اهو تاڪيد مشهور ۽ معروف انصاف ۽ عدل کي برقرار رکڻ لاءِ آهي.

---

[۶] سورة هود آيت ۸۴ ۽ ۸۵ پاره ۱۲ رکوع ۸

وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ ۽ يعني قدر ۾ ڪوٽ نه ڪريو. جو ته انجو حق هن گاهڪ ۾ آهي
ته وزن يعني قدر برابر ڪئي وڃي ۽ انجي ميزان جي رکڻ جو مقصد
به اهوئي آهي. باقي رهيو هي سوال ته ميزان ۽ وزن جو چار پيرا بار بار
ذڪر ڪرڻ جو ان لاءِ جو اڳتاءُ عرض ته اهو ذڪر هن گاهڪ کي واضح ٿي ڪري
ته مظهر (يعني اسم ظاهر) کي مُضمر (يعني ضمير) جي جاءِ تي بيان
ڪرڻ مبالغي جي تردید لاءِ آهي نه تاڪيد لاءِ. جو ته تاڪيد تي
عدد ڪان نه وڌ نه ٿو آهي هُن اهڙن چوڻ ۽ ته جهو مثين آيت
(واقيموا الوزن بالقسط) وزن جو لفظ استعمال ٿيو آهي اهو ميزان جي تعريف
کان خارج آهي. بهرحال اها سوچ ۽ فڪر ڪرڻ جي جاءِ آهي
ٻوءِ ڀلي ته اي صاحب فڪر جا سوچ.

وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا خفضها بِلَا نَامِهِ ليربحوا فيها بما فيها كقوله
هُوَ الذي خَلَقَ لكم ما في الارض جميعًا[1] وترمي الله على الماء او
الانس والجن فهي كالمهاد لهم يتصرفون فوقها ولاجل الكفاية
أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا أَحْيَاءً وَأَمْوَاتًا[2] وقيل "انام"
كل ذي روح.

ترجمہ:- "۽ ماٹھن لاءِ زمين کي پست ڪيو الله ۽ وڇايو الله." تفسير
ان ۾ جيڪي شيون موجود آهن انهن مان ڪائو حاصل ڪن. الله تعالىٰ
جي هن فرمان مان ظاهر آهي. هو الذي الخ هوا هر آهي جنهن جو جو زمين
۾ خلقيو آهي اهو سڀ اوهان جي لاءِ پيدا ڪيو الله.
يا وري هي مطلب آهي الله تعالىٰ زمين کي پاڻي جي مٿان ڇڪي واڱر بنايو آهي.

---

[1] پارو ۱ سورة بقر آيت نمبر ۲۹ رکوع ۳
[2] پارو ۲۹ سورة المرسلات آيت نمبر ۲۵-۲۶ رکوع ۱

يعني غاليچي وانگر پاڻي ۾ زمين کي وڃايو اٿس.

ياوري مراد انسان ۽ جنّ آهن پو ۽ مطلب هي ٿيندو ته الله تعالىٰ زمين کي اهڙن بنهي جيلاءِ همور ڪري ڇڏيو آهي ته جيئن هو ان ۾ گهمن ۽ قرن ۽ ڪڏهن سوچين.

ياوري هي مطلب ٿيندو ته الله تعالىٰ زمين کي سمينٽ واروکري ڇڏيو آهي جيئن هن آيت سڳوري ۾ ارشاد آهي. اَلَمْ نَجْعَلِ الْاَرْضَ كِفَاتًا الخ. ڇا اسان زمين کي جيئرن ۽ مُئلن کي سمينٽ وارو نه ڪيو آهي؟ ۽ هيئن به چيو ويو آهي ته "انام" مان مراد سڀ جانور آهن.

فِيْهَا فَاكِهَةٌ مما يتفكهون به وَالنَّخْلُ من المطعومات الفذائية ولعله افرد بالذكر للتفضيل ومشابهة لنوع الانسان كما صح عن البخاري عن ابن عمر قال قال رسول الله صلعم ان من الشجرة شجرةً لا يسقط ورقها وانها مثل المؤمن فحدثوني ماهي فوقع الناس في شجر البوادي قال عبد الله رض ووقع في نفسي انها النخلة فاستحييت ثم قالوا حدثنا ماهي يا رسول الله قال هي النخلة[9] ولانه فاكهة ان غذاء مما ذات الاكمام جمع كمٍّ وهو وعاء الثمر لان ثمر النخل يكون في غلافٍ وهو الطلع ما لم تنشق وكل منشقٍ فهو كِمٌّ.

ترجمو:- ان (زمين) ۾ اهڙا ميوا آهن جن سان اوهان مزو حاصل ڪريو ٿا ۽ ڪجهه جاوڙ آهن جن جي ڦرن تي پردا آهن."

نخل مان مراد غذائي خوراڪ آهن ۽ نخل جو لفظ فضيلت جي ڪري ۽ ٻئي نوع انسان سان مشابهت جي ڪري مفرد جي حيثيت ۾ بيان ڪيو ويو آهي. (ڪجهي انسان سان ته ۽ سڀ ئي گهڻ مشابهه آهي) جيئن صحيح بخاري

---

[9] هي حديث مسلم شريف ص ۳۷۶-۳۷۷ ج ۲ ۾ به موجود آهي اتي لفظ "مسلم" آهي ڪنهن بجاءِ هن جي حديث ۾ جو لفظ "مؤمن" آهي جو لفظ آهي. جامع ترمذي ص ۲۲۳ ج ۲ ۾ به هي حديث موجود آهي ۽ قرطبي ص ۱۱۲ ج ۱ ۾ به هي حديث ۽ قرطبي ۾ به لفظ آهي.

جي حديث ۾ ارشاد آهي ”حضرت ابن عمر رضي الله تعالى عنهما کان روايت آهي هو فرمائي ٿو ته رسول الله صلى الله عليه وسلم جن فرمايو ته تحقيق وڻ مان هڪ وڻ آهي جنهنجا پن کرندا نه آهن ۽ بيشڪ اهو وڻ مؤمن وانگر آهي (جهنگ) ڀاڻ سگورن فرمايو، پڌايو ته اهو کهڙو وڻ آهي؟ پوءِ ماڻهن جي دلين ۾ بواري جي وڻ ـــــ جو تصور واقع ٿيو.*

حضرت عبدالله رض فرمايو ته منهنجي دل ۾ آيو ته اهو وڻ کجور آهي پر مون بيان کرڻ کان شرمايو. پوءِ ماڻهن عرض کيو ته اي الله جا رسول ﷺ اوهان پڌائڻ فرمايو ته اهو کهڙو وڻ آهي. ڀاڻ سگورن ﷺ جن فرمايو ته اهو کجور جو وڻ آهي. يا کجور مان مراد ميوو آهي جيڪو ميوي سان گڏ غذا ۾ پوي آهي.

اَكْمَام:- كِمٌّ (بکسر کاف) جو جمع آهي ۽ اهو قشر جو غلاف آهي يا ٻئي سمجهو ته هڪ ٽالوءَ آهي چوته کجيءَ جو قشر پردن ۾ هوندو آهي ۽ اهو تيستائين باهر نه نڪرندو آهي جيستائين انجون چيڙيون نه چير جندليون آهن ۽ جڏهن اها چيڙي چيرجي قشر کي باهر ڪيندي آهي ان سبب کي كِمٌّ چيو ويندو آهي. عه

وَالْحَبُّ كالحنطة والشعير والذرة وغيره مما يتغذى به ذُوا الْعَصْفِ ورق النبات اليابس كالتبن وَالرَّيْحَانُ هو المشموم او الرزق مطلقا من قولهم خرجتُ اَطْلُبُ الريحانَ من الله وقال ابن عباس رض كل ريحان فى القرآن فهو الرزق وابن عامر اَلْحَبُّ ذَا الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ بالنصب على انها مفعولٌ خَلَقَ مقدرا

عه كِمٌّ بالكسر غلاف شگوفه يعني مکڙ يا، جو پردو. كما فى الصراح ۽ تفسير جلالين عربي صفحو ۴۱۳ حاشيه نمبر ۲۷-۲۸. *هي حديث ترمذي ۽ مذكور آهي ڏسو ۳۱/۲۲ باب ماجاء مثل المؤمن الخ

او اخص وحمزةُ والکسائی الرَّیحَانِ بالخفض وما عداهم بالرفع.

ترجمہ:- "یران ۾، ھُن وارو اَنُ ۽ خوشبودار پوٹا آھن."

وَالْحَبُّ:- مان کٹڪ ۽ جَوَ ۽ بج یعنی اھو اناج مراد آھي جیکو غذا جي لاءِ استعمال کیو ویندو آھي. ذُوالْعَصْفِ:- سکل گاھ جا پن مراد آھن جیئن چوڪ جا پن یعنی بھُ. وَالرَّیْحَانُ:- ۽ ریحان مان مراد خوشبوءِ آھي یا مطلق رزق مراد آھي جیئن عرب چوندا آھن خَرَجْتُ اَرْتَاحُ "یعنی مان اللہ جو رزق تلاش کرڻ لاءِ نڪتس."

۽ حضرت ابن عباس رض فرمایو آھي تہ قرآن مجید ۾ جتي بہ لفظ "ریحان" جو آیو آھي ان مان مراد رزق آھي ۽ عبداللہ بن عامر ذَاالْعَصْفِ زبر سان پڙھیو آھي هن کري تہ اھو مفعول آھي حَلَوَ رفعل محذوف جو یا اھو کھن مخصوص فعل شاڳاص کیو ویو آھي. ۽ حمزہ ۽ کسائی ۽ قارئین الرَّیْحَانِ لفظ جي زیر سان پڙھیو آھي ۽ اھڙن کاسوءِ باقي بین قارئین پیش سان پڙھیو آھي.

فائدو:- ریحان جو لفظ روح مان مشتق آھي ریحان بروزن فعلان اصل ۾ رُوَیْحَانُ بروزن فُعَیْلَانُ ھو واوکي "یا" سان متائي "یا" کي "یا" ۾ ادغام کري چڏیا ۽ اُن کان پوءِ یا ۽ جي تخفیف کیائون. بعض اھل لغت وٹ ریحانُ جو اصل رَوْحَانُ ھو واوکي تخفیفاً یا ۽ سان متائي چڏیا ۽ اُن[1]

فَبِاَیِّ اٰلَآءِ الخ الاء جو واحد من رَبِّکُمَا خطاب الثقلین الدال علیھما بقولہ یٰلَآ نَامِ ولا یبعد اَن یقال اِن المخصوص علیہ بقولہ یٰمَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ الاحق لان الخطاب والعقاب باقٍ

---

[1] فائدو احقر جي طرفان تکمیل آھي جو تفسیر مظھر صفحہ ۲۱۶ ج ۱۱ پارو ۲۷ مان ورتو ویو آھي.

او المراد منهما المخلوقان المتصلان كقوله اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا[1] تَكَذِّبَانِ ۽ با نهائيست بنعمة اوليست من الله فاقول لا بشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد بل اقول لا اذكر منك الا الجميل ولم ار منك الا التفضيل وَ لَمْ اَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا ۽

ترجمہ:- "پوءِ (اي جنءِ انسانو!) اوهين پنهنجي پالينڙ جي كهڙين نعمتن جي كوڙ كريو ٿا."

هن آيت جي ٽكرءِ رسان بار بار ذكر كيو ويو آهي. رَبِّكُمَا:- ۾ خطاب ثقلين (يعني جنءِ انسان) جي آهي جو هيءَ آيت يعني "بلا نام" متن دليل آهي ۽ هي گاهه ۽ بكل قريب آهي جو الله تعالىٰ هن ئي سورت ۾ قرآن كريم جي آيت متن نصّ فرمائي آهي جيما يمعشر الجن والانس آهي. ۽ حق به اهوئي آهي جو خطاب ۽ عقاب باقي آهن. يا وري انمان مراد به لاڳو ٿيندڙ مخلوق آهن جيئن هن آيت سگوري ۽ ۾ مذكور آهي. ترجمہ:- "جيئن كافرن جيو تہ حياتي رڳو اسانجي، دنيا جي ئي آهي."

تُكَذِّبَانِ:- يعني اوهان هن گاهه جي كوڙ وتاكريو اهي رجيكي كهڙي نعمتن جو ذكر كيو ويو آهي، نعمت نہ آهي يا اهي الله جا كان عنايت نہ ٿيون آهن. صاحب تفسير فرمائي ٿو "پوءِ مان هيئن چو نہ چيس تہ "اي اسانجا پالڻهار اسان تنهنجي كهن به نعمت كان انكار نہ ٿا كريون تنهنجي لاءِ (هر طرح) جو حمد آهي. بلكه هن احسان به هيئن چو نہ چيس تہ مولا! مان تنهنجي سوهن ۽ جمال جي

---

[1] سورة انعام آيت نمبر ۲۹ پاروي ركوع ۳.

ذکر کریان ٿو ۽ مون ڪڏهن وڏيڪ پڙائي پئي ڪهڻ به شيءِ نه ٿو
ڏسان ۽ آءُ ٿو ڪان گهرڻ مرکن هن ۾، نا ميں نه ٿيو آهيان
روی الترمذي عن جابرٍ قال خَرَجَ رسولُ اللّٰهِ صلعم علی
اصحابه فقرأ عليهم سورةَ الرحمٰنِ من اولها الی اٰخرها فسکتوا
فقال لقد قرأتُها علی الجن فکانوا اَحسنَ مَردُوداً منکم کلما
اتيت علی قوله فبای اٰلاءِ ربکما تکذبٰن قالوا لا بشیءٍ من
نعمک ربنا نکذب فلک الحمد[1] وسبحان اللّٰه رب العٰلمين
ترمذي شريف حضرت جابر رضه کان روايت نقل ڪئي آهي ته
هڪ دفعي حضرت رسول اللّٰه صَلَّی اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جن اصحاب
سڳورن رضه آڏيان سورة الرحمٰن اول کان آخر تائين پڙهي فرمائي
جنهن ڪي مٿيئي مان ٻڌ رهيا، تنهن ڪي حضور جن فرمايو ته
مون اها سورت هڪ دفعي جنن جي آڏيان پڙهي هئي ته جن اوهان
کان تمام سهڻو جواب ڏنو يعني مون جڏهن به آيت فبای اٰلاءِ ربکما
تکذبٰن پڙهي ته انهن جواب ۾ ڪيو "اي اسان جا پروردگار!
اسان تنهنجي هڪ ڪي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون هميشه
سڀاڻي ۽ ٿا تو ڪي لائق آهي ۽ اي جهان جا پالڻهار اللّٰه اسان
تنهنجي ڪي ياڪائي بيان ڪريون ٿا.
خَلَقَ الْاِنْسَانَ اٰدم البشر مِنْ صَلْصَالٍ الطين اليابس الذی
له صلصلة کَالْفَخَّارِ ۽ الخزف فلا ينافی ما ورد من تراب
وطينٍ لما روی ان اللّٰه خَلَقَهٗ من تراب ثم جعله طيناً لازباً
ثم حمأً مسنوناً ثم صار صلصالاً کالفخار فترک اربعين
سنةً ثم صَوَّرَهٗ فترکه جسماً بلا روح اربعين سنةً فترکه

---

[1] جامع ترمذی ص ۵۲۱ ج ۲ ۔ يه حديث موجود آهي پر هن ۾ لفظ زياده آهن فقال لقد قرأتها علی الجن ليلة الجن فکانوا احسن الخ اشاعت فريد بک اسٹال اردو بازار لاهور

كذا ذكر فصار جملة اطوارهٗ مائة وعشرين سنةً والملائكة يمرّون ويقولون سبحان الذى خلقك الا رجل خلقك

ترجمو:- "انسان يعني انسان جي پيدائش کي اهڙي سُڪل مٽيءَ مان جيڪا ٺڪريءَ وانگر وڄندڙ هئي پيدا ڪيائين."

اَلْفَخَّار:- ٺڪري، خذف مان مراد، جيڪا شيءِ پاڻي ملهل مٽيءَ مان وجود ۾ اينديءَ آهي انکي خذف ڪوٺڻ مناسب نه ڪيو ويندو آهي ۽ نه وڌايو ويندو آهي. جيئن هڪ روايت آهي ته الله تعالىٰ انسان کي مٽيءَ مان پيدا ڪيو آهي تو ۽ انکي گاروڙ بنايائين. تو ۽ رکيو هي انکي ستريل ڪاري مٽيءَ جي شڪل ڏنائين تو ۽ ڪيس خشڪ ڪري ٺڪريءَ وانگر وڄندڙ مٽيءَ جي صورت ڏنائين تو ۽ انکي چاليهه سال ڇڏي ڏنائين ان کان پوءِ ڪيس صورت بخشيائين ان کان پوءِ ڪيس بلا روح جسم جي صورت ۾ چاليهه سال ڇڏي ڏنائين ۽ وري به پيا چاليهه سال اهڙيءَ حالت ۾ ڇڏي ڏنائينس، مطلب ته سندس تشڪيل جا هي سيڀ درجا ڄمڻ کان هڪ سؤ ڇهه سال ٿيا ۽ فرشتا ان پوءِ کان رڳو ڏهن، ڏهن هفتا ڏينهن ڇڏي ڏنائين.

"پاڪ آهي اها ذات جنهن توکي پيدا ڪيو ۽، تنهنجي پيدائش وقت کي به ماڻهو موجود نه آهي. ۽ اگر الرجل جي بجاءِ بلا رجل آهي ته ۽ مطلب هي ٿيندو ته الله تعالىٰ توکي بغير ڪنهن مرد جي پيدا ڪيو آهي.

وَخَلَقَ الْجَانَّ نوع الجن او اباه وقيل ابليس مِنْ مَّارِجٍ من صافٍ مِن لهبان مِّنْ نَّارِهٖ

ترجمو:- "۽ قسم جنات جي يا خاص ڏاڏن جي پيدا ڪيو، الجان جي روحي

انکي ابليس چون ٿا، ته خالص باهه رهيا وهي کان صاف آهي، مان پيدا ڪيائين."

وقيل ابليس مبدؤهم وهم صنفان صنف غلبت علی مادة صورهم الاجزاء الدخانية من النار فكانت مردة و قسم غلب عليهم نور الايمان.

يڪ چيو آهي ته ابليس انهنجي پيدائش جو ذريعو آهي يا اهي به قسم آهن هڪ اهو قسم آهي جنهن تي اهڙي صورت غالب ٿي ويئي وهي وارن باهه جا جزا مٿس غالب ٿيا. ۽ ٻيو اهو قسم آهي جنهن تي ايمان جو نور غالب ٿيو.

ومن نار يرسل مارج فانه في الاصل المضطرب من مرج اذا اضطرب. ۽ من نار، مارج جو بيان آهي. مارج جي اصل معنى آهي مضطرب (پريشان) ڪنهن ڪري اهو مرج مان مشتق آهي جنهنجي معنى ٿي "مضطرب ٿيو".

فبأي آلاء ربكما من هذه النعم الجسام من الخلقة و الايجاد من العدم الى الوجود تكذبان باهما ليست بنعمة اوليست من الله تع هذا تعديد من الله بما انعم على عباده وفضل بين كل نعمتين بما ينبههم عليها ليذكروا كرجل احسن الى عبيده وتتابع عليه بالايادي ثم انكروا تلك الايادي او يكفرها فيقول ذاك الرجل الم ادنك فقيرا فاغنيتك فتنكر هذا الم ادنك عريانا فكسوتك فتنكرها هكذا افكذا وكذا فيقول لا بشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد اللهم انت ربي لا اله الا انت خلقتني ولم اك شيئا رزقتني ولم

امدك شيئاً وسبحان رب العلمين وهذا التكرير يسمى بالتردين لا بالتوكيد وهو ابلغ من التوكيد لانه تاسيس لان التاكيد لا يزيد على ثلث ولا يفصل بين المؤكدين.

ترجمو:- "پوءِ راءِ جوءِ انسانن! اوهين پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙ ڪريو ٿا." هن نعمتن مان جسم جي تخليق ۽ عدم مان وجود ڏيڻ ايجاد آهي. يعني ته اهي شيون نعمتن مان نه آهن يا اهي الله ۽ جي طرف کان نه آهن. هي تڪرار الله تعالىٰ ۽ جي طرف کان ٿيءَ لاءِ آهي نه الله تعالىٰ پنهنجن پاڻ تي نعمت ڪئي آهي ۽ هرهڪ نعمت جي وچ ۾ ٿي رکي الڳ الڳ شين جا ڪين تنبيهه ڪريٿو. اهو الهيءَ لاءِ نه جيئن هو يا رکن. الهيءَ جو مثال اُن زور سمهڻي ماڻهوءَ وانگر آهي جيڪو پنهنجي غلام ڏانهن متوجهه ٿئي ته ۽ مٿس پنهنجين نعمتن کي مسلسل روان رکي ته پر هو پوءِ ڏانهن نعمتن جو انڪار ڪندو رهي ته ۽ انهيءَ ته ڪيئي نه ٿو ڇڏي پوءِ اهو سهڻو ماڻهو ڪيئن چوي ٿو ته ڇا ته ون فقير رهين نه هئين جو مون ته ڪي شاهوڪار ڪيو پوءِ ته ون الهي نعمتن جو انڪار ٿو ڪرين ڇا ته ون اڳ ڪاڙو نه هئين، جو مون ته ڪي لباس ڏياريو پوءِ ته ون ان نعمتن جو به انڪار ٿو ڪرين ۽ هو سهڻو ماڻهو انهن نعمتن کي اهڙيءَ طرح وڃائيندو رهي. پوءِ ان ڪاهيءَ کي گهر جي نه هئڻ جو چوي نه ۽ اي اسانجا پالڻهار اسان تنهنجي ڪنهن به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون هميشه سراهه ۽ ثنا تو کي لائق آهي،

اي الله ۽! تون ئي منهنجو پالڻهار آهين تو کان سوءِ ٻيو ڪو به معبود برحق نه آهي تون ئي موتي خلقيو آهي ۽ آءُ ڪجهه به نه هئس تو ئي موتي

رزق ڏيڻو آهي ۽ آءُ کين به شيءِ جو مالڪ نه آهيان رسيپشيون
تهنجيون ئي آهن ۽ آءُ جهان جي پروردگار جي پاڪائي بيان ڪريان
ٿو. ۽ هي تڪرار ترديد سان موسوم آهي تاڪيد سان نه ۽ اهو
تاڪيد ڪلام وڏيڪ مبالغي واري آهي جو نه اهوئي بنياد آهي. ۽ تاڪيد
ٽن جي عدد کان نه وڌيڪ ۽ آهي ۽ نه ئي بن مڪدن جي درميان فصل
هوڻن ڏاڪي.

رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ ۝ ولعل الاطناب برب
لنكتة ان المشرقين والمغربين لو جعل سائر الواحد في الفلك
الواحد امر عظيم لا يوجد الا من قادر عليهم ومن قديم قيل
مشرق الصيف ومشرق الشتاء والاول مطلع السرطان والثاني
مطلع الجدي هذا في بلادنا الشمالية والحال في الجنوبية
بالعكس انتهى ولا يبعد ان يراد المشرق الربيعي والخريفي و
كذلك المغرب لهما لان كلا منهما على نقطة الاعتدال من الخط
الاستوائي ومبدأ السنين ولا بنا في بقوله رب المشارق و
المغارب وهو بقوله رب المشرق والمغرب لان المفرد
ظاهر في الشروق والغروب بالطبيعة والتعريف للماهية لا
للافراد وما الجمع فالمراد البروج والمنازل والنقاط و
قد تعرض الكاتب لها تفصيلاً في القواعد المحكمة.

ترجمو:- "(هو) ڏينهن اوڀرن جو مالڪ ۽ ڏينهن اولهن جو مالڪ آهي"
۽ لفظ "رب" سان مبالغه آميز تعريف ۾ هڪ نڪتو آهي اهو هي آهي ته
ٻه مشرق ۽ مغرب هڪ آسمان ۾ هڪ آل نال واحد جي موجودگيءَ ۾

---

١٢ مبالغه آميز تعريف ڪرڻ. القاموس الوحيد اردو عربي ص ٥٠٣.

وڏي گاهه آهي اهوان ذات جو ئي ڪمال آهي جيڪو الهن ئي قادر آهي ۽ قديم آهي.
جو ٻه آيو آهي ته مشرقين مان مراد هڪ مشرق گرمي ۽ جي موسم جو آهي
۽ ٻيو مشرق سردي ۽ جي موسم جو آهي. ۽ اول مشرق سرطان برج
جي ايرٽ جي جاءِ آهي ۽ ٻيو مشرق جدي برج جي ايرٽ جي جاءِ آهي.
اهڙا سائين شمالي ملڪن سان وابسته آهي ۽ حال ۾ جنوبي ملڪن ۾
۾ موجود آهي ۽ اهڙيطرح بالعڪس خط.
۽ هي گاهه بعيد نه آهي جو ان مان مشرق ربيعي ۽ خريفي مراد هجن
۽ اهڙيطرح مغرب مان به ربيعي ۽ خريفي مراد ورتي ويندي. جو نه
هرهڪ الهي، ٻنهي مان خط استواء ۽ سائن جي ابتدا ۽ سائن جي ابتدا
جي اعتدال واري نقطي تي آهي. ۽ الله؟ جو اهوڪلام يعني رب المشرقين
ورب المغربين سڀ ان فرمان رب المشارق والمغارب جو منافي
نه آهي ۽ نه ئي رب المشرق والمغرب واري قول جو ڇو ته مفرد شروق
۽ غروب ۾ طبعاً ظاهر آهي ۽ تعريف، ماهيت (حقيقت) جي لاءِ آهي
نه مفردن لاءِ باقي جمع مان مراد برج - درجا ۽ منٽ يا باريڪيون
آهن ۽ ڪاتب (مراد صاحب تفسير آهي) انهي تفصيلي بيان کي محڪم
قواعد ۾ پيش ڪرڻ کان دڇا رکي آهي.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۽ بانڍ ليس برب المشرق او
برب المغرب او لم يكن في كل من المشرق والمغرب تربية
للخلق والعالم باسره[15] بنوع جديد ورزق[16] جديد وصحة وافية
وعافية كافية شافية ومن جملتها اعتدال القوى واختلاف
الفصول وحدوث كل من الثمرات والحبوب بنا سب كل فصل فيه

---

[15] باسره :- قبل از وقت خبر ڏيڻ. القاموس الوحيد ص ٤٧ [16] سنجيدگي. القاموس الوحيد ١٣٨

الی غیر ذالک اللّٰھم انت ربی لآ اِلٰہ الاّ اَنت انت رب وانا عبدك وسبحان اللّٰہ رب العلمین ط.

ترجمہ:- "پوءِ راءِ جوءِ اسانءَ ۱ اوھین پنھنجي پروردگار جي کھڙين نعمتن کي کوڙ ڪريو ٿا." چا اوھين ھن گالھ کي کوڙ ڪريو ٿا تہ اللّٰہ? مشرق يا مغرب جو رب نہ آھي يا ھن گالھ جو انڪار ٿا ڪريو تہ ھيءَ اوھ مخلوقاءِ تربيت ءِ سکيا نہ آھي ءِ عالم آھي جو جيئن لفظ جي قبل از وقت خبر ڏيڻ ڏني آھي ءِ سُڻن سنجيڻ کي نہ آھي ءِ صحت وافيہ ءِ عافيت کافيہ ءِ شافيہ نہ آھي. من کوربالا جملن ماڻ اعتدال فڪي آھي ءِ فصلن جو[1] ڦيڙ ءِ ھر ميون ءِ اناج جو ظھور ھيءَ فصل وغيرذالک کي موافق ءِ مناسب ٿيڻ لاءِ اللّٰہ? لڳن ئي منھنجو پروردگار آھين لڳ کان سوا ءِ پيءُ کي معبود برحق نہ آھي لڳ ئي حقيقي پالڻھار آھين ءِ آءُ ٿنھنجو سچو باھو آھيان ءِ آءُ اللّٰہ وحدہ لاشريڪ لہ جي پاڪائي بيان ڪريان جيڪو جھان جو پالڻھار پڻ آھي.

مَرَجَ ارسل البَحْرَيْنِ العذب والملح من مَرَجْتُ الدابة ازالرسلها ليس من مرج اذا اضطرب يَلْتَقِيَانِ ہ يتجاوزان ويتماس سطوحھما او بحرے فارس والروم يلتقيان فی المحيط لا نھما خليجان ينشعبان منہ[2] بَيْنَھُمَا بَرْزَخٌ حاجز من قدرت اللّٰہ تع اما بالارض او بغيرھا امرا محسوسا او معقولا لَّا يَبْغِيَانِ ہ لا يبغي احدھما علی الآخر بالمما زجة.

ترجمہ:- "بن سمنڊ ون رمتي ءِ ڪاري ءِ جي ڏيو اٿس تہ ٻئي پاڻ ۾ ڪٿ جن.

---

[1] فصلن ماڻ مراد موسمون آھن [2] شعب - شعبا:- شاخ در شاخ ڪرڻ، متفرق ۽ منتشر ڪرڻ - يڪجا ڪرڻ، القاموس الوحيد ص ۷۲۳

اهڙن ٻنهي جي وچ هڪ قدرتي پردو آهي جو هڪ ٻئي ڏي زيادتي نه ڪن."

لفظ مَرَجَ هت مَرَجْتُ الدَّابَّةَ مان ورتو ويو آهي. جنهن جا معنا جاڻڻ جو مالڪ ڪنهن ڇڏي ڏيڻ جو آهي نه ڪنهن لفظ استعمال ڪيو آهي جنهنجو مطلب آهي "مون جانور کي چراگاهه ۾ ڇڏي ڏنو." ۽ هي لفظ اِن مَرَجَ مان نه ورتو ويو آهي جنهنجي معنا پريشاني آهي.

يلتقيان:- جي معنا آهي گڏ ٿيڻ، ۽ هڪ جي سطح ٻئي جي سطح سان متصل آهي يا وري بحرين مان مراد فارس ۽ روم جا به درياه آهن جيڪي پاڻ ۾ اچلجي هڪٻئي ۾ ڪونه ڇڏيندا آهن ۽ هڪ ٻئي ۾ خليج آهن جيڪي اڻ هڪ

اے الله! بيشڪ هي تنهنجي شان ڪريمي آهي جو تون انسانن لاءِ هن
پيهي درياهن کي مطيع ڪري ڇڏيو آهي ته جيئن انسان انهن جي هر حلال
شيءِ جو تازو گوشت کائي سگهون۔ کائون تا ۽ انهن مان زيور ڪيدون
تا ۽ اهي پائيون تا۔ ۽ پاڻ ئي بيان ڪريان ته الله جي جهاڻ
جو پاڻهار آهي۔ اي انسانن پاڻهار! انسان تنهنجي هڪڙي به نعمت
جو انڪار نه ڪريون هميشه سراهه ۽ ثنا جو لائق آهي.

يَخْرُجُ نافع وابوعمرو بالمجهول مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ ۝

كبار الدر وصغاره وقيل المرجان الخرز الاحمر وان صح ان الدر يخرج من الملح فعلى الاول انما قال منهما لانه يخرج من مجتمع الملح والعذب ولانهما لما اجتمعا صارا كالشيء الواحد وكان من الجنس كما يخرج منهما فيكون مجازا ويمكن ان يقال ان اللؤلؤ والمرجان يخرج من احدهما اللؤلؤ ومن الآخر المرجان والله تع اعلم بمراده ۝.

ترجمو:- "انهن پنهي مان موتي ۽ مرجان نڪرن ٿا." قاريءَ نافع ۽ ابوعمرو
يُخْرُجُ پڙهيو آهي فعل مضارع مجهول سان پڙهيو آهي. لؤلؤ ۽ مرجان مان
مراد ٻه شيون آهن ۽ ڪن چيو آهي ته مرجان هڪ گاڙهو
ٿيندو موتي آهي جيڪو پٿر سان مشابهت رکندو آهي. ۽ صحيح هيءَ
ڳالهه آهي ته موتي نمڪين سمنڊ مان نڪرندا آهن مٺي مان نه. ۽
مٿين آيت ۾ "مِنْهُمَا" تثنيه جو ضمير آهي جنهن مان معلوم ٿيندو
آهي ته پنهي سمنڊن مان ڪاري ۽ مٺي مان موتي برآمد ٿين ٿا. بعض اهل
تفسير هن طرح جواب ڏنو آهي ته پٿي سمنڊ جڏهن پاڻ ۾ ملي ويندا
آهن ته گويا پٿي هڪ ٿي ويندا آهن پوءِ جيڪا شيءِ هڪ مان

برآمد ٿيندي آهي امڪو پاڻ پڻهي مان برآمد ٿيندي آهي ۽ هيءَ
ڳالهه ممڪن آهي (اگر) جيو وڃي ته موتي ۽ مرجان يعني هڪڙان
موتي نڪرندا ۽ پڻي مان مرجان نڪرندي ٿي. ۽ ڏيڪ لاءِ صحيح حقيقت
ڪي الله ڄاڻي بهتر ڄاڻي ٿو.

وفي جامع البيان قال المحققون انما يخرج اذا يقع فيهما
الامطار وهياه العذب مناسب ذالك* وعن ابن عباس وغيره
هذا في البحر ينزل المطر فلذالك قال يخرج منهما كما يقال
الولد من الذكر والانثى فالعذب كالفرات[19] وفي الكبير اذا
مطرت السماء فتحت الاصداف افواهها فحيثما وقعت
قطرة كانت اللؤلؤ[20] وقيل الاكل مطر بل المطر الشتائي فقط
وهو اذا كان الشمس على خط الاعتدال وقيل بالحمل خاصة

۽ جامع البيان ۾ مذڪور آهي محققن فرمايو آهي ته يخرج مان مراد
يقع آهي يعني پڻهي سمنڊن ۾ هڪڙن ۽ مٺا پاڻي ٻوڙن تا جهڙي
الهڙ مان موتين ۽ مرجان جو نڪرڻ مناسب ٿيو پوي.

۽ حضرت ابن عباس رض ۽ ٻين مفسرن کان روايت آهي ته موتي ۽
مرجان درياه ۾ ٿڏهن ٻيڙا ٽين تا جڏهن بارش ٿيو پي تي هڏن "يخرج
منهما" جو فرمان ٿيو آهي جيئن چوڻي آهي ته بار مذڪر ۽ مؤنث
پڻهي جي ميلاپ سان پيدا ٿيندو آهي/ٿيو آهي. ٻوءِ ايئن سمجهڻ
کپجي ته مٺو سمنڊ ماده منويءَ يعني لطفي وانگر آهي جيڪو موتي
۽ مرجان جي آڙ جو ڪارڻ بڻجي ٿو.

۽ تفسير ابن ڪثير ۾ مذڪور آهي ته جڏهن وقت آسمان مان مينهن وسندو

---

[19] فرات:- نرالو جو مادي ۾ ڪي ملائي پار آوڻ ڪ
القاموس الوحيد اردو ص ٥٩٩

* هي عبارت جامع البيان و تفسير القرآن ۾ نه ملي.

[20] تفسير ابن ڪثير اشاعت بيروت - لبنان ص ٢٧٢ سورة الرحمٰن ۾ هي عبارت واقعي ٿيل پر فحيثما وقعت قطرة كانت اللؤلؤ تا ٿيو الفاظ ڪهڙ فما وقع فيها

آهي ته درياهي سيئون پنهنجا وات کوپي چڏين يون آهن پوءِ جيڪو
قوة ويڪن جو منجهن پوڻ واهي ته ان مان موتي ٻنجي وين واهي.
يا ڪن چيو آهي ته سيڪو ميڪن موتي ٻوڪار ڪونه ٿو ٻنجي
بلڪ سرديءَ جي موسم وارو ميڪن ٿي موتي پيدا ڪرڻ جو ذريعو
آهي. يا اهو ميڪن ان وقت وسندو آهي جڏهن سج خط اعتدال
تي اينڊو آهي يا ڪن مفسرن چيو آهي ته اهو ميڪن تڏهن وسندو
آهي جڏهن سج حمل برج ۾ داخل ڪري واقع ٿيندو آهي.
فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا من انعم المذكورة تُكَذِّبٰنِ بانه باطل ليست من
الله او ليست بنعمة لا بشيء من نعمك ربنا نكذب فلك
الحمد اللّٰهم انى حمدك وانت للحمد اهل وسبحان الله
رب العلمين ط.

ترجمہ:- "پوءِ اي جنءِ انسانو! جيڪي نعمتون مٿان ذڪر ٿيو آهن
اهين پنهنجي پالڻهار جي (انهن مان) ڪهڙين نعمتن کي کوڙيو
چاهيو الله؟ جي طرف کان نه آهن يا اهي نعمتن ۾ شمار نه ٿيڻ ٿا؟
اي انسانن جا پروردگار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه
ٿا ڪريون هميشه سارو ئي ثنا تو کي لائق آهي. اي بار خدا يا بيشڪ
آءٌ تنهنجو حمد ڪريان ٿو ۽ تون ئي سارو ئي جو مستحق آهين. اي
جهان جا پالڻهار الله! اسان تنهنجي ئي پاڪائي بيان ڪريون ٿا.
وَلَهُ يلهما خاصة دون غيره الْجَوَارِ السفن الْمُنْشَـَٔاتُ المرفوعات
الشرع او المصنوعات حمزة وابو بكر بكسر الشين اى الرافعات
الشُّرُعُ[٢١] فِى الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِ ه الطوال جمع عَلَم وهو الجبل الطويل

---

[٢١] الشُّرُعُ بضمتين جمع شراع جنهنکي فارسي ۾ بادبان چئبو آهي.
تفسر جلالين عربي صفحو ٤٤٢ حاشيه نمبر ١٢.

ترجمہ:- "۽ انھائي سمنڊ ۾ سڙھ کنيل جبلن جھڙا جھاز آھن" اھي خاص تنھنجي ئي ملڪ ۽ قبضي قدرت ۾ آھن ٻئي کنھنجو ھن ۾ وس نہ ٿو ھلي.

الجَوَار:- ھن مان وڏيون ٻيڙيون يعني جھاز مراد آھن.

المُنْشَئٰتُ:- وڏا ڊگھا سڙھ مراد آھن يا مُنْشَئٰت مان مخلوقات مراد آھي يا ٻيڙين جي صفت مراد آھي.

كَالْاَعْلَامِ:- اعلام عَلَم جو جمع آھي جنھنجو مطلب آھي وڏيون اُچيون ڇاڙون. قاري حمزہ ۽ ابوبکر مُنْشِئٰت شين جي زير سان پڙھيو آھي جنھنجو مطلب آھي متي اُبريل سڙھ.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا من مواد السفن والبحری علی الغیب والاشارۃ الی معلھا وکیفیۃ ترکیبھا باسباب لایقدر علیھا تُكَذِّبَانِ باناہ بانھا لیست من اللہ اولیست بنعمۃ فی المنشئت لا بشیء من نعمک ربنا نکذب فلک الحمد علی سخرت لنا البحر لتجری الفلک فیہ وسبحان اللہ رب العلمین ۵

ترجمہ:- "پوءِ ڏاڍي جوءِ انسانن! اوھين پنھنجي پالڻھار جي ڪھڙين نعمتن جي کوڙ کي ڪريو ٿا." يعني جھازن جي مواد مان ۽ انھن جو غيبي طاقت تي جاري ٿيڻ ۽ مواد السفن والبحری علی الغیب ۽ - مان جھازن ھلائڻ جي سکيا ڏيڻ ۽ انھن جي سڃاڻ ۽ ان جي ڪيفيت ڏيکارڻ جي اشارو آھي جنھن تي اللہ تعالیٰ ڪ کان سوءِ ٻيو ڪوبہ قادر نہ آھي.

باانھا لیست من اللہ الخ:- جا اھي اللہ جي طرف کان نہ آھي يا اھي نعمتون جيڪي منشئٰت ۾ مذڪور آھن انھن نعمتن ۾ شمار نہ ٿيون ٿين؟ اي انسانو! پالڻھار! انسان تنھنجي ھڪڙي بہ نعمت جو انڪار نہ ٿا ڪري ون ھميشہ سارا ھي ٿا تو کي لائق آھي جو تون درياہ کي انسانن جو تابع بنايو آھي تہ جيئن ان ۾ ٻيڙيون ۽ جھاز ھلن. اي جھان جا پالڻھار اللہ! انسان تنھنجي ئي پاڪائي بيان ڪريون ٿا.

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا الارض التی ذکر فی قوله وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا فَإِنَّهُ من هو علی الارض من الانسان والحیوان والنبات وغیرها وَمَنْ للتغلیب او مَنْ للثقلین لان الکلام منهما.

ترجمہ:- "جیکو به زمین تي آهي (منجمله ذکر ٿیل آیت والارض وضعها ۾ کیو ویو آهي سو فنا ٿیندڙ وارو آهي." یعني زمین جیکي به انسان، حیوان، نباتات ۽ جمادات آهن سي سڀ فنا ٿیندڙ وارا آهن. ۽ مَنْ جو لفظ تغلیب جي کري آندو ویو آهي. یعني مطلب هي آهي ته ماسوا فهم مخلوق کي به سمجهه مخلوق تي غالب قرار ڏیئي لفظ مَنْ جو ذکر کیو ویو آهي یا "مَنْ" جو استعمال ثقلین (جن ۽ انسان) جي کري آندو ویو آهي. هن لاءِ ته هن سورت ۾ اهي ٻئي مخاطب آهن ۽ کلام انهن بابت ٿیل آهي.

وَيَبْقَىٰ وَجْهُ رَبِّكَ ذاته تع وتقدس اذ لو تتبع کل من له عقل

ترجمہ:- "۽ تنهنجي پالیندڙ جو منهن باقي رهندو." هن مان مراد الله تعالیٰ جي ذات مقدس آهي جو ته جنهن به شخصیت کي عقل ۽ فهم سان نوازیو ویو آهي سي سڀ الله تعالیٰ جي حکم ۽ ذات جا تابع آهن.

جهات الوجودات وتلخص وجوهها وجدها بِاَسْرِهَا فانیة فی ذاتها الا وجه الله الذی یلی جهته بجهتها ووجه بوجهها وذلک لان الوجود اما واجب او ممکن او ممتنع الممتنع لا کلام فیه و اما الممکن فله جهتان جهة الی الواجب وجهة الی الممتنع فما به الذی یلی الممتنع وما به الذی یلی الواجب فلک ان تحرهن المیلة من الفواد الثلث بای عبارة شئت. ثم اعلم ان الفناء فی اصطلاح اهل الله غیر ما هو علیه اهل اللغة والکلام یا ان الفناء

عندهم عبارة عن استيلاء وجود الحق عند من طلبه على وجود ماسواه وفناء الفناء اشارة الى عدم شعور هذا الفناء عنده وهو عبارة عن تبديد العلم الذى به يعلم الفناء بعلم الحقائق والبقاء عبارة عن ان يعلم السالك ان وجوده وصفاته تظهر به وبماسواه وبقاء البقاء اشارة الى ان العلم الذى به يعلم ان وجود الاشياء مضمحل فى وجوده هو ايضًا منسوب الى الحق بل مضمحل بعلمه تع وهذا الوجد ثلث وجوه التخلف والتحقق والتحقيق.

جڏهن وجد جي جهت جي معنا سان مجيو وجيه ته ڪلام جو حاصل مطلب هيئن ٿيندو ته روئ رهين ٿي جيڪي جن (سي) انسان آباد آهن اهي پنهنجي ذات ۽ وجود جي اعتبار سان فنا رهيا آهن اهڙي بقاء جي ڪري به رُخ نه آهي. ها رب جي طرف متوجه ٿيڻ جو سندس رُخ غير فاني آهي. رب جي ثبت سندس باقي رهڻ واري آهي انڪي فنا نه آهي. اهوهن ڪري نه وجود يا واجب آهي يا ممڪن يا ممتنع. ممتنع سان ڪلام نه آهي پر ممڪن انجا به رُخ آهن. هڪ جهت واجب ذاهن ۽ ٻيو جهت ممتنع ذاهن لاءِ جيڪو جهت ممتنع سان ملي ته اهو ممتنع آهي ۽ جيڪو جهت واجب سان شامل ٿئي ته انڪي حڪم واجب جو آهي ٻوءِ ته جي لائق آهي نه ته ان اهڙي لاءِ ۽ رُجحان جي ٽن موادن جهڙي به عبارت ۾ چاهين يڪ.

ٻوءِ اى مخاطب تو کي معلوم هجڻ کپي ته اهل الله جي اصطلاح ۾ فنا جو مفهوم اهل لغت جي راءِ ۽ مفهوم جي خلاف آهي يعني ان شيءِ جي فنا جي خبر ڏيڻ تو جيڪا وٽن آهي. عندهم عبارت آهي حق جي وجود جي طلب ڪرڻ جي ان ماڏهن جي اڳيان جيڪو انڪي ماسوا جي وجود

جي طلب ڪريڻو.

مطلب تہ جنهن شيءِ جو تعلق الله تعالیٰ؟ سان نہ آهي، ها فنا ثيڻ واري آهي
يا فنا، شاروآهي عدم شعور ڏانهن جيئن وٺن آهي يا، اهو عبارت آهي
ان علم جي منتشر ڪرڻ جي جنهن سان فنا، حق کي سمجهيو ويو آهي بقا
هن گاهه ڏانهن عبارت آهي تہ سالڪ هن گاهه کي سمجهي تہ الله تعالیٰ؟
جو وجود يا سندس صفات الهيءَ سان يا ان کان علاوه بين شين سان ظاهر
ٿين ٿا. يا بقاء البقا هن گاهه ڏانهن اشاروآهي تہ علم اهو آهي جنهن
سان هيءَ حقيقت معلوم ڪئي وڃي تہ شيون ناپيد آهن باريتعالیٰ
جي وجود ۾ اهو به حق ڏانهن منسوب آهي بلڪ ناپيد آهي جنهنجي
حقيقت کي صرف الله تعالیٰ؟ يُ جڳي طرح چاڻي ٿو. هن ا وجه جاڻي وڃ
آهن هڪ تخلف پيو تحقق ٿيون تحقيق.

وفی شرح منازل السائرين الفناء اضمحلال ما دون الحق علماً
ثم جحداً ثم حقاً يعنی ان تعلم ان الحق هو عين الوجود من حيث
وجود فيكون ماسواه هو العدم المطلق ثم يباين ذلك فتجد
ما دون الحق لشهود الحق مين بكل ثم يجد حقية الحق بالحق عن
فناء اسمه بالكلية لتحقق معنى كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ ۚ وَيَبْقَىٰ وَجْهُ
رَبِّكَ فالباقی فی الحقيقة ليس الا الله بمعنى الوجه الذی هو الذات
مع صفتی الجلال والاكرام ای الجمال الذی يكرم به عبده الفانی
فيلبسه وجوده وصفاته بعد فنائه وبقيته به وفی هذا يكون العبد
موجودا بالوجود الحقانی ببقائه حيا بحيوته عالما بعلمه مختارا
باختياره فهو عبد اعاده الله بعد فنائه والبسه خلقا من صفاته
العلی وسماه اسما غير اسمه من اسمائه الحسنیٰ واقامه نشاة
اخریٰ نشاهد الحق بعين الحق قائما به فی مقام عبوديته.

شرح منازل ۾ مذکور آهي تہ فناءِ جو مطلب ما دون الحق رحق کانسواءِ ٻين شين جو عملي طور تي معدوم ٿيڻ آهي. يوءِ جُملہ انڪاري طور تي يوءِ حقاني طور تي، معدوم ٿيڻ مراد آهي. يعني توڙهي ڏسڻ ۾ ڪائنھ معلوم ڪري وٺ تہ يقيني طور تي حق وجود ئي حيثيت سان عين وجود آهي. يوءِ ماسوھ مطلق معدوم ٿيندو. ان کانپوءِ اهوما دون الحق جي لاءِ حجت طور ڏڪ ويندو. پوءِ تہ شهود حق جو ڪل ئي لاءِ عين آهي يوءِ حق جو هجڻ حق سان حاصل ڪيو ويندو. ڪُلي طور تي سندس نالي ۾ فنا ٿيڻ وقت تہ جيڪو ڪل من عليها الخ جي معنى ثابت ٿئي. يوءِ حقيقت ۾ باقي جو مطلب آهي الله ڪانسواءِ بيءِ ڪا به ذات نہ آهي يوءِ، وجہ جي معنا هيئن ٿيندي تہ الله تعالى ڏهاڙات آهي جيڪا ٻن صفتن يعني جلال ۽ اڪرام سان موجود آهي. صاحب تفسير، جلال ۽ اڪرام جو تفسير هن طرح ڪيو آهي يعني جمال جو اهڙي صفت سان پنهنجي پاڻهي ڪي عزت ۽ تعظيم عطا فرمائي ڇڏي. ۽ فاني ٿيڻ جو، مطلب تہ جڏهن پاڻ کي ۽ پنهنجي افعال ۽ احوال کي الله تعالى جي ذات ۽ صفات ۾ فنا ڪري ڇڏي تہ يوءِ الله جو وجود ۽ صفات سندس فنائيت کانپوءِ ڪيئن بقاءِ ۾ رکي ويندو يوءِ ان حالت ۾ پاڻهو وجود سان گڏ موجودي وجيڙو يا وجود حقاني پنهنجي بقا سان يا حياتي پنهنجي زندگي ۽ تازگي ۽ سان ۽ عالم پنهنجي علم سان مختار پنهنجي اختيار سان سرفراز ٿئي ڇڏي. پوءِ اهڙي پاڻهو آهي جو الله تعالى جو ڪيس فنا کائڻ پوءِ وري هوش واري زندگي ڏانهن واپس آڻيو ۽ ڪيس پنهنجي عالي صفات مان جاموڙي ڇڏي تہ ڪيس پنهنجي اسماءِ الحسنى کان علاوه پيو نالو عطا فرمائي ڇڏي تہ ڪيس وري پيو پيرو قائم ڪري ڇڏي تہ اهو پاڻهو پنهنجي عبوديت واري مقام ۾ بيني حق واري ڪنهن شاهڪ پاڪ جو مشاهدو ڪري ڇڏي.

ذُوالْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ ۝ فالباقی الوجه الذی هوالذات مع صفتی الجلال والاکرام۔ ای الجمال فالذات مع الجلال والجمال هوالباقی۔

ترجمہ:۔ جو ذات آئی ۽ چگائي کرڻ وارو آهي۔" باقی الوجه" جو مطلب آهي اها ذات جيڪا پنهنجي صفتن جلال ۽ جمال سان گڏ، باقي آهي ڪيئن فنا نه آهي۔

فائدو:۔ ذوالجلال والاکرام، يعني اهو رب صاحب عظمت ۽ جلال به آهي ۽ صاحب اکرام به، صاحب اکرام هجڻ جو هي مفهوم به ٿي سگهي ٿو ته درحقيقت هر اڪرام ۽ اعزاز جو مستحق صرف ۽ فقط اهو ئي آهي، ۽ هي ئي معنيٰ به ٿي سگهي ٿي ته هو ئي صاحب عظمت وجلال هجڻ جي باوجود عام دنياوي بادشاهن عظمت وارن وانگر نه آهي جو ڪيئن پيو غريبن ڏاهن انتقات ۽ توجه نه ڏيئي، بلڪه هو عظمت ۽ جلال سان گڏ پنهنجي مخلوقات جو اڪرام به ڪري ٿو۔ جو ڪين عطاء وجود ڪانپوءِ طرح طرح جي بيشمار نعمتن سان نوازي ٿو ۽ سندن درخواستن ۽ دعائون پڻ ٿو ڏي ٿو۔ يهي الفاظ ذوالجلال والاکرام الله تعالیٰ جي ذات خاص نعمتن مان آهن جو هڪڙي ذڪر ڪري انسان جيڪا دعا گهري ٿو ته قبول ٿئي ٿي۔

ترمذي حضرت انس رضه جي روايت سان ۽ احمد ۽ نسائي ۽ حاڪم، حضرت ربيع بن عامر رضه جي روايت سان بيان ڪيو آهي ته رسول الله صلی الله عليه وآله وصحبه وسلم جن ارشاد فرمايو يا ذاالجلال والاکرام جو هميشه ورد رکو ۽ انهن لفظن جو ورد انسان جي اعليٰ وصف ۽ خصوصيت آهي۔ (تفسير مظهري صفحو ٢٢١-٢٢٠ جلد ١١ ۽ معارف القرآن ص ٢٥٢ ج ٨)

شعر:۔ اکون خال قد بدا من خده = ولقد اتيتني خدا من خاله۔

ترجمہ:۔ تون جو وجود ڳل کان آهي + ۽ ته ڳل کي تون نمودار ڪيو آهي۔

وهذا من الاسماء الحسنٰی وله اسناد صحيح۔ مذڪور بالا صفتي نالا ورتن صفتي نالن مان آهن ۽ انهي اسناد پڻ صحيح آهي۔

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا المذكورة بان كل من عليها فان. ويبقى وجه ربك ذو الجلال والاكرام تكذبان ياه بالهالبيت من الله تح فلاشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين.

ترجمه:- "پوءِ (اي جنءِ انسانءِ!) اوهين پنهنجي پروردگار جي كهڙين نعمتن جي كوڙ كريو ٿا" چاجيڪي مٿين آيت كل من عليها فان الخ ۾ ذكر ٿيل آهن الهن جو انكار ٿا كريو، ته اهي الله ۽ جي طرفكان نه آهن، اي انسانءِ پالڻهار! انسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انكار نه ٿا كري سگهون هميشه سارهءِ ثنا تون ئي لائق آهين ۽ آءُ جهان جي پالڻهار الله جي پاكائي بيان كريان ٿو.

فان قيل ان البقاء آيت بالاتفاق واما الفناء الظاهري فكيف تكون آيت فالجواب ان ماهو على صورة الفناء فهو رحمة وتفضل على الفاني منها ما تربت على فناء الكل من الاعادة والحيوة الى الئمة والنعيم والمقيم فما لا عينٌ رأت ولا اذنٌ سمعت ولا خطر على قلب بشرٍ ومنها ان الموت جسرٌ يوصل الحبيب الى الحبيب فيكون الموت احد اسباب الوصلة الى النعيم المقيم فهو في الظاهر فناءٌ وفي الحقيقة ولادة ثانية ثانية بل ثالثة لان الموصل الى الحيوة الحقيقة الابدية فالتغيرات الواقعة لاجلها كتغير الحب والنوى عند الحرث والزرع فان كل واحد منهما ما لم تفسخ ولا تفتت لم يصر نباتاً ونخلاً.

پوءِ اگر اهو سوال ٿئي ته بقا واري آيت ته بالاتفاق صحيح آهي پر ظاهري فنا جي باري ۾ آيت جو مفهوم كيئن ٿيندو؟ ته پوءِ جواب هي آهي ته بقا، فنا واري صورت ۾ آهي جيڪا رحمت آهي ۽ فاني ءَ تي فضيلت ركي ٿي، ان مان هي ٻڌائڻ واضح ٿئي ٿي ته اها صورت كل طرح فنا كانئي غبار آلوده ٿي وڃي ۽ وري شعور ڏانهن واپس نه اچي، ۽ دائمي حياتي ۽ دائمي نعمتون اهي آهن جنكي

نہ ڪنهنجي اک ڏسڻ آهي ۽ نہ ورين ڪن ۾ اهنجي حقيقت ۽ لطف متعلق خبرون
پڻ يون آهن ۽ نہ ئي وري ڪنهن انسان جي دل ۾ ڪا اهڙي گاهه ظهور پن پيرائي آهي.
۽ الهي ۽ حقيقتا مان هڪ موت آهي (۽) موت هڪ پل آهي جيڪا هڪ دوست
کي ٻئي دوست سڏائي ٿي. پوءِ مطلب هي ٿيندو نہ موت وصل جي سبن
مان هڪ سبب آهي جيڪو هميشه وارين نفسن ۽ همیشه واري رهائشگاهن
ڏانهن وٺي وڃي ٿو. پوءِ اها ظاهري فنا آهي پر حقيقت ۾ ٻيءَ جو ظهور
ٻي شيءِ بلڪ ٽين شيءِ آهي جو نہ اهو ٻي ۽ حقيقي حياتيءَ ڏانهن
پهچائيندڙ آهي. پر جيڪي الهيءَ رموز جي ڪري تن ڏيون واقع
ٿيندڙ آهن الهي پوک ۽ هر جي وقت واري ۽ ڪڻڪ ۽ انگر آهن
جو نہ الهن مان هرهڪ جيتائين ٿيندو ۽ فاني نہ ٿيندا ٻيو سڀ
سلوڻ ڪجي نہ ٿيندي.

فان قيل ان الشخص الذي ماله الى جهنم لم يكن له نعمة ورحمة
فالجواب ان المسلم اذا دخل في النار يغتبط النعم فيكون في مدة العذاب
في الراحة وجعلنا لهم سُباتًا كما مر في سورة قد افلح منهج
العمال او يقال ان النار له راحة بمعنى انها تذهب بمعاصيه كخبيث
الحديد فيصفر جوهره واما المنافق والكافر المخلد فيمكن ان يقال
فيه ان المال مصروف فيه الى قوله ثم الا ما شاء ربك بعد قوله فاما
الذين شقوا ففي النار ع ٢٣ او يقال انه يصير عادة كما تكنا بين ع ٢٤ او
السعدين ع ٢٥ او يقال انه يصير بالتبدل من الاحقاب ع ٢٦ مقام الراحة

ترجمو:- اگر هي سوال ڪري تہ اهو ماڻهو جهنم جو لائق ۽ ياسون سڀ اعمال ڪيون جهنم

ع ٢٣ پ ١٢ سورة هود رڪوع ٦ آيت نمبر
ع ٢٤ گنڪيرو، القاموس الوحيد ص ٥٨٠
ع ٢٥ ڪها:- پاڻ، القاموس الوحيد ص ٣١٣
ع ٢٦ احقاب:- اسي سال جو عرصو- عرصه دراز القاموس الوحيد ص ٨٤٤

ڏاهن وٽي وڃڻ وارا آهن تہ پوءِ اهو (موت) تہ سڀني سڀاڻي نعمتن ۽ رحمت
نہ ٿيندو؟ انهي جواب هن طرح ٿيندو تہ بيشڪ مسلمان جنت هن باهم ۾
گهڙندا ۽ تہ مشڪ ۽ ٻين غلبو ڪندڙ ٿي پوءِ عذاب واري عرصي ۾ راحت ۾
هوندو جيئن الله تعالىٰ سورة نبا ۾ ارشاد فرمايو آهي وجعلنا نومكم سباتا.
يعني ۽ اسان اوهان ٻنهي کي راحت بڻايو آهي. ۽ سورة قد افلح رئيسون ۾
عملن جا نمونا بيان ٿيا آهن. يا وري جواب ۾ چيو ويندو تہ باهم ان شخص
لاءِ راحت جو هوءَ سڀني ڪناهن کي ختم ڪري ڇڏيندي جيئن خراب
لوهه کي باهم ۾ ساڙيو ويندو آهي پوءِ سڀني ماڻ خرابيءَ کان صاف
ٿي پوندو آهي.

پر منافق ۽ ڪافر جيڪي هميشه جهنم ۾ رهندا الله لاءِ هي ڇوٽ
ممڪن آهي تہ الله پنهنجي عمر جي موڙي خراب عملن ۾ صرف ڪئي
آهي هاڻي الله تعالىٰ جيئن چاهي تيئن ڪري. اهڙو مثال قرآن ڪريم ۾ سورة
هود ۾ ارشاد آهي ترجمو:- يعني بدبخت باهم ۾ هوندا. يا وري جواب ۾ چيو
ويندو تہ هو باهم ۾ ستري ستري عادة ڪن ۽ پاڻ وانگر ٿي پوندا يا وري جواب
۾ چيو ويندو تہ جهنم جي مختلف مرحلن مان ڪن رٻن ۾ هو احقاب (عرصي
دراز) جي حد ۾ اچي منجي ويندا يعني راحت ۽ سڪون واري مقام ۾ وڃي رسندا.
او ما روى عن عبد الله بن عمرو بن العاص ليأتين[۲۷] على جهنم يوم يصفق
فيها ابوابها وليس فيها احد وذلك بعد ما يلبثون فيها احقابا او ما شاء الصمد
ثم يقول اى الحق سبحانه ارجعوا فمن وجدتم فى قلبه مثقال ذرة من
خير فاخرجوه فيخرجون خلقا كثيرا ثم يقولون ربنا لم نذر فيها خيرا فيقول
الله شفع الملائكة وشفع النبيون وشفع المؤمنون فلم يبق الا ارحم الراحمين

---

۲۷ نورسان بلي عربي. القاموس الفريد ص ۳۶۹

فيقبض قبضة من النار فيخرج منها قوما لم يعملوا خيرا قط.

يا منكور بالا سوال ڪٿ جواب ۾ هيءَ روايت پيش ڪئي ويندي اها هي تہ حضرت عبد الله بن عمرو بن عاص رضه ڪان روايت آهي تہ سڀ کان آخر جهنم ۾ هڪ ڏينهن ويندو جو سندس درواڙو رسان بند ڪيا ويندا ۽ ان ۾ ڪو به نہ هوندو. اهو تڏهن ٿيندو جڏهن جهنمي ان ۾ عرصو دراز رهيا هوندا. (عرصي دراز مان مراد اسي سال آهن) پوءِ اها صورت درپيش اينديءَ جو سندس درواڙو رسان بند ڪيا ويندا.

ياوري منكور بالا سوال جو جواب هن روايت سان ڏيو ويندو جيڪا صحاح ۾ موجود آهي ۽ آهي الله تعالىٰ؟ فرمائيندو. موتي وڃو ۽ اوهان جهن به ماڻهوءَ جي دل ۾ واريءَ جي داڻي جيتري به چڱائي ۽ پلائي هوندا انهي ان جهنم مان ٻاهر ڪيو وڃو ۽ ڪنهي مخلوق کي ٻاهر ڪين نہ ٻوڙجو تہ اي اسانجا پالڻهار! اسان ڏن ۾ پلائي ءَ کي نہ لڌو آهي. پوءِ الله تعالىٰ؟ اجازت جو اعلان فرمائيندو ويو ۽ فرشتا ۽ نبي سڀ گڏ ٿي ۽ مؤمن شفاعت ڪندا. حتىٰ اڪ سوا ۽ ارحم الراحمين جي ٻيو ڪا به شيءِ باقي نہ رهندي. پوءِ الله تعالىٰ؟ ٻاهم مان هڪ مُٺ ڀريندو ۽ پوءِ ان مان هڪ قوم کي ٻاهر ڪيو ويندو جيڪي خير ۽ پلائي کي هرگز نہ ڄاڻندا.

وهو الذى يَسْئَلُهُ الحق تہ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ من الملائكة ما يعتاجون او المغفرة لانفسهم ولمن في الارض كقوله ويستغفرون لمن في الارض وَالْاٰمِرُ مِنَ من الثقلين والملائكة امن برات امرا فانهم مفتقرون اليه في ذواتهم وصفاتهم وافعالهم وسائرما يهمهم ويعن لهم والمراد بالسوال مايدل على الحاجة الى تحصيل الشيء نطقا كان اوغيره من لسان الحال والاستدلال وعن مقاتل يسأله اهل الارض الرزق والمغفرة ويسأل الملائكة الرزق والمغفرة لاهل الارض.

ترجمہ:- یا اللہ تعالیٰ! اھا ذات آھي جو "جيڪي به آسمان ۽ زمين ۾ آھن سي سڀ کائو نس گھرن ٿا."

يسئلہ من في السمٰوٰت:- يعني فرشتا پنھنجون حاجتون اللہ تعالیٰ! کان گھرن ٿا يا فرشتا پنھنجي جا ٻين ۽ زمين واري لاءِ اللہ تعالیٰ! کان مغفرت گھرن ٿا جيئن سورت شوريٰ ۾ ارشاد آھي ويستغفرون لمن في الارض يعني فرشتا، جيڪي زمين ۾ آھن تن لاءِ معافي گھرن ٿا.

والارض:- يعني انسان ۽ جنات ۽ فرشتا جيڪي کنھنڪه جي تن بيرکن ٿا ھي سڀ پنھنجي ذات ۽ صفات، افعال ۽ تمام ضروريات ۾ اللہ تعالیٰ جا محتاج آھن ۽ اللہ تعالیٰ! سندن مدد فرمائي ٿو. الھي! صورت ۾ سوال مان مراد ٿيندي اھا حالت ۽ کيفيت جيڪا احتياج تي دلالت کريتي خواہ زبان سان انجو اظھار کيو ويچي يا نہ کيو ويچي لفظي ھجي يا غير لفظي[۲۸]

حضرت مقاتل رحہ کان روايت آھي تہ جيڪي زمين ۾ آھن سي اللہ تعالیٰ! کان رزق ۽ مغفرت گھرن ٿا ۽ فرشتا اللہ تعالیٰ! کان جيڪي زمين ۾ آھن تن لاءِ رزق ۽ معافي گھرن ٿا.

كُلَّ يَوْمٍ ووقت وزمان وان ھُوَ الحق في شَأْنٍ ہ امر يوجد اشخاصًا ويجدد احوال على ما سبق به القضاء والقدر وسر القدر وسر سر القدر

ترجمہ:- "اھو ھر وقت، ھر گھڙي ۽ ھڪ نئين شان ۾ آھي.

ھُوَ:- يعني حق تعالیٰ! شَأْنٍ:- يعني اللہ تعالیٰ! ھميشہ ھڪ (نئين) شان ۽ امر ۾ ھوندو رھي ٿو جو ماڻھن جي مختلف حالتن ۽ معاملات کي ڏسي ٿو ۽ ورجي جن معاملات متعلق فيصلا- تقديرون ۽ مخفي راز ۽ سر سري انا زگن ريا آھن تن کي نئين سر جوڙ جڪ ڪريٿو.

---

[۲۸] ھكذا في تفسير مظھري ص ۲۳۱ ج ۱۱ پارو ۲ سورة الرحمٰن.

وقال ابو سليمان الدارانی کل یوم لہ الی عبید ہ من جدید وھذا فی معنیٰ قولہ تع اُجِیْبُ دَعْوَۃَ الدَّاعِ اذا دعانِ فکانہ دلیل علی فناء کل من علیھا بانہ ویبقیٰ وجہ ربک لان الکل مقھور فانہ تحت قدرۃ الباقی۔

ابو سلیمان دارانی ھن آیت تحت چیو آھی" ھر روز ان جی طرف کان جدید خیر ۽ برکت جی مدد آھی ع۳۹۔ ۽ اھو قول اللہ تعالیٰ جی ھن آیت جی معنیٰ ۾ آھی جیئن پاڻ فرمایو انسان تہ "آ" ستی ۽ بدن جی ستی جو جواب ڏیان تہ جنھن وقت ھو موڪی ستی ۽ تہ ۽ گویا ھی مذکور بالا آیت کل من علیھا الخ ۾ بیان کیل فنا جی ھڪ دلیل آھی پوتہ ھر شيء الا اللہ باقی ۽ جی قدرت ھیٹان مقھور ۽ مغلوب آھی۔

والتنوین فی کل یوم لتنکیر العام ای ان الحق فی جمیع الاوقات فی شیون مختلفۃ یا من ینادی من کل فج عمیق باسنۃ شتی ولغات مختلفۃ بحوائج اخر ولا یشغلہ شان عن شان۔ قیل نزلت ردًّا علی الیھود حیث قالوا ان اللہ لا یقضی یوم السبت شیئًا۔ ع۴۰

۽ کل یوم ۾ تنوین تنکیر عام جی لاءِ آھی جنھنجو مطلب آھی تہ اللہ تعالیٰ ۽ کان سڀني مخلوق مختلف حالن ۽ مختلف زبانن ۾ پنھنجي پنھنجي حاجتن لاءِ سوال ڪندا ۽ ون رھن ٿا ۽ اللہ تعالیٰ ۽ ھر ڪنھن جي ۽ ھر آن ۽ ھر ڪنھن جي مختلف ڪمن جي پوري ڪرڻ ۽ کيس ڪو به ھڪ ڪم ٻڌي ڪمکان بے توجہ نہ ٿو ڪري۔

ڪن حضرات چيو آھي تہ يھودي چوندا ھئا تہ اللہ تعالیٰ ڇنڇر جي ڏينھن ڪو به فيصلو نہ ٿو ڪري۔ ان جي تردید ۾ اللہ تعالیٰ ھي آيت سڳوري نازل فرمائي۔

وقال سفیان بن عیینۃ الدھر کلہ عند اللہ یومان احدھما مدۃ ایام الدنیا والاخر

ع۳۹ ھکذا فی تفسیر مظھری ص ۲۲۲/۱۱۲۔ ع۴۰ قول مقاتل ج ھکذا فی تفسیر مظھری ص ۲۲۲/۱۱۲

یوم القیٰمۃ وشان الذی ھو فیہ ھو الیوم الذی الاختیار بالاوامر والنواھی والاحیاء والاماتۃ الی غیر ذالک وشان یوم القیٰمۃ الجزاء والحساب والثواب والعقاب۔ وفی مجمع البحار بعد المختار الشیخ طاھر الاظھار سئل رسول اللہ صلعم عن ذالک الشان فقال من شانہ ان یغفر ذنبا ویفرج کربا ویرفع قوما ویضع اٰخرین[۳۱] وروی الواحدی فی البسیط عن ابن عباس ان اللہ خلق لوحا محفوظا من درۃ بیضاء دفتاہ یاقوتۃ حمراء قلمہ نور وکتابہ نور ینظر اللہ فیہ کل یوم ثلثمائۃ وستین نظرۃ ان یخلق ویرزق ویمیت ویعز ویذل ویفعل ما یشآء ویحکم ما یرید۔ وقیل یخرج فی کل یوم ثلث عساکر من الاصلاب الی الارحام وعسکر من الارحام الی الارض وعسکر من الارض الی القبور[۳۲]

۽ سفیان بن عیینہ چیو تہ سھو زمانی اللہ تعالیٰ ۽ اڳیان بن ڏینھن جو ڪالو آھي ھڪ دنیا ۽ پوري مدت جو ڏینھن آھي ھیو ڏینھن قیامت جو ڏینھن آھي۔ پوءِ دنیا ۽ جي مدت سڄي شان ھي آھي تہ بعض کي ھي ڪري ٿو جو حڪم ڏئي ٿو ۽ بعض کي ھي ڪري ٿو کان منع ڪري ٿو ۽ زندگي عطا ڪري ٿو ۽ موت ڏئي ٿو ۽ ان کان علاوہ بہ ٻیون شیون جو بہ حڪم فرمائي ٿو۔ ۽ قیامت جي ڏینھن سڄي شان ھوندي ۽ عمل جي بدلي ڏیڻ۔ حساب ورتڻ ۽ ثواب ڏیڻ ۽ عذاب ڪرڻ۔

۽ تفسیر مجمع البحار مان ڪوٹ آھي۔ ھي تفسیر حضرت عیسیٰ جڏ اللہ رح جن جي چاچي شیخ طاھر رح جن جو ڪیل آھي۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جن کان سوال ڪیو ویو تہ اھو شان چا آھي؟ یا ڪیئن؟ جن فرمایو تہ اللہ تعالیٰ جي شان مان ھي، ڪاھ آھي یعني گناھن کي بخشڻ۔ ڏک دور ڪرڻ۔ ماڻھن کي ترقي ۽ تنزل ڏیڻ یعني ھڪ قوم کي بلند ڪرڻ ۽ ٻي قوم کي پست ڪرڻ۔

---

[۳۱] ھکذا فی تفسیر مظھری ص ۲۲۲ ج ۱۱ [۳۲] ھکذا فی تفسیر مظھری اردو ترجمہ ص ۲۲۲ ج ۱۱

کتاب بسیط ۾ علامہ واحدي ۽ روایت کئي آهي حضرت ابن عباس رضہ
فرمائي ٿو تہ الله تعالیٰ لوح محفوظ کي هڪ سفيد موتي ۽ مان پيدا کيو آهي جنهنجا
ٻئي پاسا پگهاڙ جهڙا يا قوت جا آهن انجو قلم نوري آهي ۽ انجي لکائي به نوري
آهي. الله تعالیٰ روزانه ٽي سو ست ويرا مٿس نظر رحمت فرمائيندو آهي
اهوئي پيدا کرڻو ۽ اهوئي رزق ڏيڻ ۽ اهوئي زندگي عطا فرمائڻ ۽ اهو
ئي موت ڏيڻ ٿو. عزت ۽ اهوئي عنايت فرمائڻ ۽ ذلت ۽ اهوئي ڏيڻ
۽ جوکجهه چاهي ٿو کريٿو ۽ جوکجهه چاهي ٿو انجو حکم ڏيڻ ٿو.
۽ اهوئي مطلب ۽ مضمون آهي آيت کل يوم هو في شان جو.
۽ کين اهل علم جيو آهي الله ۽ جو شان هي آهي تہ هو روزانو ٽي فوجون هڪ
عالم مان کڻي ٻئي عالم ۾ کڻي ويندو آهي. هڪ فوج کي پيئرن جي پٺين
مان کڻي مائرن جي رحم ۾ پهچائيندو آهي ۽ بي فوج کي مائرن جي پيٽن
مان کڻي زمين ڏاڻ يعني دنيا ۾ آڻيندو آهي ۽ ٽين فوج کي دنيا مان
کڻي قبرن ۾ پهچائيندو آهي. راڪاپو ۽ سڀئي الله ۽ ڏاڻ منتقل ٿيندا.
وذكر ان عبد الله بن طاهر امير خراسان سأل الحسين الفضل
عن قوله تع كل يوم هو في شان وعن قوله صلعم جف القلم بما هو
كائن فقال هو شيون يبتديها لا شيون يبتديها فقام اليه وقبل رأسه
۽ هي گاهه ۾ ڏکيئي ويچي آهي تہ عبد الله بن طاهر خراساڻ جي امير حسين
بن فضل کان "کل يوم هو في شان" جي باري ۾ ۽ حضور صلي الله عليه وسلم
جن جي فرمان جف القلم بما هو كائن متعلق سوال کيو. حضرت حسين بن فضل
فرمايو تہ الله تعالیٰ جون اهي کيفيتون آهن جن کي چاهي ٿو تن کي ظاهر
کريٿو ۽ جن کي ظاهر کرڻ نٿو چاهي تن کي ظاهر نٿو کري. پوء امير خراساڻ
آئي حسين بن فضل جي منهن کي چمي ڏني.

وقال الشيخ عبد القادر قدس سرہٗ فی فتوحات الغیب اذا اجاب اللہ عبدًا الی ماسأل واعطاہ ما طلبہ لم ینتزعہ بان ترک ارادتہ ولا ما جف بہ القلم و یسبق العلم لکن یوافق سوالہ مراد ربہ عزوجلّ فی وقتہ المقدر وقولہ کل یوم ھو فی شان ای یسوق المقادیر الی المواقیت فلا یعطی اللہ عزوجل احدًا شیئًا فی الدنیا بمجرد دعائہ الذی ورد فی الخبر عن النبی صلعم لایرد القضاء الا الدعاء الذی قضی ان یرد القضاء بہ بل بقضائہ وقدرہ۔

۽ حضرت شیخ عبدالقادر قدس سرہٗ جن پنھنجي کتاب "فتوحات" ۾ لکیو آھي تہ پاڻھي جي سوال جو جنھن ۾ اللہ تعالیٰ جو جواب نہ ڏيندو آھي ۽ جيڪا شيءِ پاڻھو کائنس گھرندو آھي ۽ اللہ ڪيس نہ ڏيندو آھي۔ الھي ۽ سان سندس ارادو ڦاٽ نہ ٿيندو آھي ۽ نہ ئي الھي ۽ سان قلم رڃي مٿس سڪي ويندي آھي۔ ۽ الھي ۽ سان علم جو اھڙا ٿيندو آھي۔ پر ان پاڻھي جو سوال رب عزوجل جي مراد سان مقرر ڪيل وقت ۾ موافق ٿيندو آھي۔

۽ اللہ تعالیٰ جو فرمان کل یوم ھو فی شان جو مطلب آھي تہ اللہ تعالیٰ تقدير جي مقرر ڪيل وقت تائين وٺي وڃي ٿو ۽ اللہ ڪنھن کي بہ شيءِ سوءِ گھرڻ جي نہ ٿو ڏئي۔ جيئن حديث شريف ۾ منڪور آھي حضور الانور صلی اللہ علیہ وسلم جن کان روايت آھي تہ الھي فيصلن جي دعا کي رد ڪري ٿئي۔ ۽ اھو ئي طريقو آھي تہ دعا ئي قضا جي مٿا ئي ٿي نہ صرف اھو ڀڳ سڀ قضاءِ تقدير جي بہ مٿا ئي چڙي ٿي۔

ومعنی ما قال الحسین ابن الفضل ھو سوق المقادیر الی المواقیت ان اللہ کتب ما یکون فی کل یوم وقدر ما ھو کائن فاذا جاء ذلک الوقت تعلقت ارادتہ بالفعل فیوجدہ فی ذلک الوقت۔

حسين بن فضل جي قول جو مطلب ھي آھي اللہ جو شان آھي تہ رڳا امور مقدر

يڪ سنڌن مقرر وقتن تائين وڃي ٿو. بيشڪ الله تعالىٰ ڪيڏو نہ آهي
روزافزوں ٿيندو ۽ مقرر ڪيو شين تي حاوي آهي. پوءِ جن ماڻهن وقتا ايندر
نہ سنن سڪاريو انڪري شاگرد ٿيندو پوءِ اهو فعل انهيءَ وقت وجود ۾
نمودار ٿيندو.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ۽ بانديس من الله او بانه ليس بآية عظيمة.

ترجمو:- "پوءِ رايِ جنهيءَ شاگرد اوهان پروردگار جي ڪهڙين نعمتن جو
انڪار ڪريو ٿا؟" چا ائين چئو ٿا نہ اهي الله ڪان عنايت ڪرڻ نہ آهن يا
اهو عظيم الشان وارو نہ آهي؟

ويمكن ان يكون كل يوم هو في شان اشارة الى التجلي بالفيض الاقدس والفيض
المقدس والى تجدد الامثال بالاشياء المتجددة المتباينة آنًا
فآنًا والى تكرار الحسن بالمثال فلا شيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد
على ما لا استطيع احصاءه هو سبحان الله رب العلمين.

يا كل يوم هو في شان ۾ ممڪن آهي تہ اشارو هجي تجلي ڏانهن جيڪا پاڪ جهاڙيءَ
سان قائم آهي يا ممڪن آهي تہ اشارو هجي شين سان نوان مثالن پيدا ڪرڻ ڏانهن
جيڪي متحد طور يڪ نوان نوان مثالن شاڪ وقتاً فوقتاً ظاهر ڪيون ويون آهن
يا هجي ۾ ممڪن تہ ان مان اشارو سڀني مثالن جي تڪرار ڪرڻ ڏانهن هجي.
هر ڪيف اي اسانجا پالڻهار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نہ
ٿا ڪريون هميشہ سراهڻ يا شڪر ڪرڻ جي لائق آهي اهڙن معاملن ۾ جنهنجو
ڪهيرا ڪرڻ جي اسان ۾ توفيق نہ ٿا رکون. آءٌ اڄاڻن جي پالڻهار الله جي پاڪائي
بيان ڪريان ٿو.

سَنَفْرُغُ نتجرد لحسابكم او لجزائكم يوم القيمة وهو عين من الله تعالى
بالمعاسبة مستعار وقد يؤخذ منه من قول من اوعد عبده وهو يدري سأفرغ

ته فان المجرد بشيء كان أتم وعيد وليس هو فارغا عن شغل قاله ابن عباس او لقضاء حوائجكم فان قرينة السوال تربي لقضاء الحوائج اللهم الا ان يخص بدليل منفصل والسين اما للاستقبال او للتاكيد همزه وانكسائي بالياء. ترجمه:- اي بني قومون! رجوع انسانن! اسين جلد اوهان كان رحساب ونج يا قيامت جي ڏينهن اوها نكي جزا ڏيڻ لاءِ وانا ٿيندا سون، اهو الله تعالىٰ جي طرف كان وعيد آهي، معاسبي كرڻ لاءِ استعمال كيل آهي ۽ عذاب جي ڏمڻي ڏيڻ لاءِ آنهل آهي جنهن جي سزا ڏيڻ جي ڏمڻي ڏيڻ مقصود هجي. جيئن عرب چوندا آهن "مان عنقريب تنهنجي سزا ڏيڻ لاءِ فارغ ٿيندس" يعني كمن كان فارغ ٿي جيكو ماڻهو كنهن شيءِ ڏانهن توجهن ڏيڻ ۽ اهو پوري طور تي انكي سرانجام ڏيڻ تي قادر هوندو آهي. هت فرمايت مان مراد بين مشغولين كان فراغت حاصل كرڻ نه آهي رصرف نفس بين مراد آهي اهڙيءَ طرح حضرت ابن عباس رض چيو آهي.

ياهن آيت جو ان مطلب هي آهي ته اسين جلد اوهانجي حاجتن پوري كرڻ لاءِ فارغ ٿيندا سون چو ته سوال جو قرينو حاجتن جي پوري كرڻ لاءِ ڏيڻ ويو آهي لهٰذا دليل منفصل سان خاص كيو ويو آهي ۽ "سين" يا استقبال لاءِ آهي يا تاكيد جي لاءِ آنڻ ويو آهي. ۽ قاري حمزه يكسائي ۽ سَيَفْرُغُ "يا" سان پڙهيو آهي.

أيها الثقلان ۽ الانس والجن سميا بذالك لثقلها على الارض وقيل كل شيء له قدر يستانس به فهو ثقل[٣٣] ومنه قول النبي صلعم اني تارك فيكم الثقلين كتاب الله وعترتي وقال الامام جعفر بن محمد الصادق رض سمي الانس والجن الثقلين لانهما مثقلان بالذنوب، كذا قيل والاصح ان يقال انهما مكلفان لقوله تع وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ.

[٣٣] هكذا في تفسير جلالين ص ٢٤٣ حاشيه ٢٠

فان المكلف مثقل به و التكليف عبارة عن الثقل كقوله إنا سنلقي عليك قولا ثقيلا ٥

ايها الثقلان مان مراد انسان ۽ جن آهن. جن ۽ انسان کي ثقل رڳ چوڻ جو وجهه هي آهي ته جن ۽ انسان جيڏاهن ڏاڍا مُرده هجڻ صورت ۾ هن جو بار زمين تي رهندو آهي. جيئرو ويو آهي ته[٣٤] جهڙي شيءِ جي اهميت ۽ تقابل جي وقت وزن ۽ بدن مرتبو هوندو آهي ڪي ثقل چوندا آهن. حضور انور صلي الله عليه وسلم جن جو ارشاد آهي. "مان ڏاهن ۾ به ثقل راهم شيون ڇڏي وڃان آهيان رهي الله ۽ جو ڪتاب (يعني قرآن) پنهنجو اولاد.

حضرت امام جعفر صادق رض فرمايو ته انسان ۽ جن ڪي ثقلين سان موسوم ڪيو ويو آهي انهن وجهه هي آهي ته اهي پڻي گناهن جي بار سان لدي آهن[٣٥] بعضن جيو آهي ته الله پنهنجي ڏنل احڪام تڪليفيه جو بار آهي. جيئن الله تعالى پاري ٢٧ سورة ذاريات ۾ ارشاد فرمايو آهي. "مان جنڊ ۽ انسان ڪي الهي ۽ لاءِ پيدا ڪيو آهي ته جيئن هو منهنجي بندگي ڪن" چوته المكلف مثقل به آهي ۽ تڪليف عبارت آهي ثقل (بار) کان. جيئن الله تعالى جو فرمان آهي.

"بيشڪ اسين لڏي وڃڻ وارا آهيون."[٣٦]

فبأي آلاء ربكما من الاحتياج اليه ازلا وابدا وكل يوم هو في شان تكذبان ٥ بانه ليس باية عظيمة فلا شيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد على ما اوليتنا من احسانك فان غفرتنا لا ينقص في ملكك وان عذبتنا لا يزيد في سلطانك شيء نجد من يعذب غيرك ولا اجد من يرحمنا غيرك سبحان الله رب العلمين ط

ترجمو: "پوءِ ڏاڍي جڏي ۽ انسانن! اوهين پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن کي

---

٣٤ اهل معاني چون ٿا. تفسير مظهري ص ٢٢٣/١١٦. ٣٥ هكذا في تفسير مظهري ص ٢٢٣-٢٢٤/١١٦.
٣٦ سورة منزل پاره ٢٩ رکوع ١.

کوثر وکریو تا." یعني اوهان انسان کان اهڙا شيون سندس محتاج آهيو ۽ هو اوهان جون حاجتون پوريون کريو ۽ هو هر روز نئين شان ۾ آهي. يعني اوهان جو مطلب آهي ته جوکهه آيت مبارک ۾ بيان ٿيو آهي سو عظيم کلام نه آهي؟ اي اسانجا پالڻهار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نٿا کريون هميشه سار ۽ ثنا ڪرڻ لائق آهي. جو توڻ اسانکي پنهنجي احسان شامل ڪيو آهي پو ۽ جيڪڏهن توڻ مونکي بخشيندين نه تنهنجي بادشاهيءَ ۾ ڪمي ڪانه ٿيندي ۽ جيڪڏهن توڻ مونکي عذاب ڪندين نه تنهنجي بادشاهيءَ ۾ ڪهڙي شيءِ جو اضافو کوڻ ايندو، اي الله؟ توڻ صاحب قدرت آهين مونکان سواءِ ڪهڙي بي کي عذاب لاءِ حاصل ڪري سگهين ٿو. پر اي خالق ارض وسما منهنجي لاءِ تو کان سواءِ بي ڪا به ذات نه آهي جنهن کي آءُ رحم جي درخواست ڪريان ۽ هو مونتي رحم ڪري. توڻ ارحم الراحمين آهين، پو ۽ آءُ جهان جي پالڻهار الله؟ جي پاڪائي بيان ڪريان ٿو.

گنج شاهان کم نه گردد گر فزايد مفلسے

آب دريا کم نه گردد گر بنوشد کنجشکے.

يٰمَعْشَرَ الْجِنِّ المستور عن نظر الانس وَ الْاِنْسِ صاحب المؤانسة بالجن اِنِ اسْتَطَعْتُمْ قدرتم اَنْ تَنْفُذُوْا تخرجوا مِنْ اَقْطَارِ جوانب السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ هاربين منه الى غير قضاءِ اداءِ اوظهور اوجود اوشهود فَانْفُذُوْا اخرجوا لَا تَنْفُذُوْنَ تقدرون على الخروج اِلَّا بِسُلْطٰنٍ قوة وقهر وهما ليس لكما لاحول ولاقوة الا بالله.

ترجمو:- "اي جن ۽ انسان جون جماعتون جيڪڏهن اوهين آسمان ۽ زمين جي پاسن مان نڪري سگهو ٿا ته نڪرو، اوهين طاقت ۽ زور کان سواءِ نڪري کين سگهندؤ."

جنّ:- جو مطلب آهي انساني نظرن کان پوشيده. انس:- جو مطلب آهي جنن سان
وڙهڻ کرڻ وارو. اِنِ اسْتَطَعْتُمْ الخ:- اگر اوهان الله جي فيصلي ۽ حڪم کان
ٻاهر آسمان ۽ زمين جي پاسن-ڪنارن کان ٻاهر نڪري سگهو ٿا ته ٻاهر
نڪري وڃو. هاربين منه الخ:- اوهان الله جي فيصلي ۽ حڪم کان ٻاهر
غير قضا يا اڏ ڏاڻ ٻاهر سگهو ٿا ته ٻاهر نڪرو. يا مطلب آهي ته آسمان
۽ زمين جي ڪنارن مان ظهور ۽ وجود ۽ شهود ڏانهن سگهو ٿا ته نڪرو
پر اوهان کي اها قوت حاصل نه آهي. لاحول الخ:- نه آهي گناهن کان ڦرڻ ۽ نه آهي
طاقت عبادت ڪرڻ جي الله جي عطا ۽ مدد کان سوا ۽.

وقال ابن عباس معناه ان استطعتم ان تعلموا ما في السّمٰوٰت والارض فاعلموا
انكم لن تعلموا الا بسلطان اى بسنة من الله. روى ان الملائكة تنزل فتحيط
بجميع الخلائق فاذا راٰهم الجن والانس هربوا فلا يلقون مكانا الا وجدوا
الملائكة احاطت به وبعضه قوله عقيبه يرسل عليكما الاية وروى
انه يقال لهم هذا يوم القيٰمة حين تحدق بهم الملائكة وروى انه يحاط
على الخلق بسبعين من نار ثم ينادون يا معشر الجن والانس الاية والله اعلم بمراده.

۽ حضرت ابن عباس رض فرمايو آهي ته اِنِ استطعتم جي معنى آهي لا يَ جنن ۽ انسانن
اگر اوهان کي هيءَ طاقت آهي ته اوهان آسمان ۽ زمين مان جيڪي شيون موجود آهن
تنجو علم ۽ ڄاڻ حاصل ڪريو ته پوءِ يقين ڄاڻو ته اوهان الله جي طريقي ۽ قوت
کان سوا ۽ قطعاً ڄاڻي نه سگهو.

روايت آهي ته قيامت جي ڏينهن فرشتا آسمان کان زمين جي ڪنارن تي اينداسين
مخلوق کي هر طرف کان محاصرو ڪندا پوءِ جڏهن جن ۽ انسانن ڏسندا ته خوف وڃان
وٺي پوءِ هر طرف کان فرشتن جو محاصرو ڏسي وري پڇندي جاءِ تي موتي اينداهن
آيت جي ٽائين ۾ پٽين آيت يرسل عليكما الخ جي جڏهنجو مفهوم بڌايو آهي.

هڪ ٻي روايت ۾ چيو ويو آهي ته حقيقت ۾ اهو واقعو ميدان محشر ۾ ٿيندو جڏهن سڀني مخلوقات کي هڪ طرف کان فرشتا احاطو ڪيو بيٺا هوندا. ۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي ته فرشتا سڀني مخلوق کي ٻاهر ٻي زبان سان احاطو ڪندا پوءِ ڪين هن آيت يعني يٰمعشر الجن الخ سان پڇا ڳاڇا ڪندا ۽ للڪارينداً. وڌيڪ لاءِ صحيح حقيقت ۽ مطلب کي الله ئي بهتر ڄاڻي ٿو. واللہ اعلم.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا من ان السمٰوٰت والارض تنفذ فيها بلاقدرة الله وقهره تُكَذِّبٰنِ ٥ بانها ليست بآية بينة فلاشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد لااذكر منك الاالجميل وسبحان الله رب العلمين ٥

ترجمو:- پوءِ (اي جنن ۽ انسانن!) اوهان پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن (يعني آسمان ۽ زمين جي حصن مان الله جي قدرت ۽ زور کان سواءِ نڪري سگهو ٿا؟ نه هرگز نه اي ڪوڙو ڪري ويو ٿا.) ڇا اها آيت واضح دليل نه آهي؟ اي اسان جا پالڻهار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون هميشه سارا هٿ تي لائق آهي آءُ تي سڀني ڪرسايا ڪريان ٿو ۽ پاڪائي جهان جي پالڻهار الله جي لائق آهي.

يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ ابن كثير بالكسر وهو لغة فيه مِّنْ نَّارٍ وَّ نُحَاسٌ دخان وقيل هو صفر المذاب يصب على رؤسهم [۳۷] فَلَا تَنْتَصِرٰنِ ٥ بالمنع عن الفسكما. وفي الملكي ان استطعتم ان تنفذوا من اقطار السمٰوٰت والارض اند فذوا منه ثم يرسل عليكما شواظ من نار ونحاس. قال اكثر العلماء المفسرون هو الدهب الذي لادخان فيه وقيل هو لهب الاخضر وقال ابن مسعود النحاس المهل قيل يرسل عليهم هذه امرة وهذه امرة وقيل يجوز ان يرسلا معًا من غير ان يمتزج احدهما بالآخر.

---

[۳۷] هكذا في تفسير مظهري ص ۲۲۷ ج ۱۱ سورة الرحمٰن "قيل" ما مراد مجاهد ۽ قتاده جي روايت ۽ قول آهي. هكذا في تفسير ابن كثير ص ۲۷ عربي ۱۲ اردو ص ۵۵ پاره ۲۷.

ترجمہ:- "اوھان ڏانھي تي باھ جو شعلو ۽ دونھون موڪليو ويندو ۽ پوءِ اوھين ويھبي جا ٻئي کان روڪي نه سگھندؤ. ۽ نه ئي اوھان انھن کان بدلو وٺي سگھندؤ."

شُواظٌ:- ابن کثير شِواظ زير سان پڙھيو آھي. شُواظ بضم شين لغت ۾ باھ جي ان شعلي کي چيو ويندو آھي جنھن ۾ دونھون نه ھجي يعني خالص باھ ۽

نُحاسٌ:- ان دونھين کي چيو ويندو آھي جنھن ۾ باھ جي روشني نه ھجي. ۽ کن رڳو ڌڻ ڌڻ چيو آھي ته نُحاسٌ ڳاڙھيل پيتل آھي جيڪو سنڊن مٿي تي ھاريو ويندو.

۽ تفسير مڪي ۾ مذڪور آھي ته ان استطعتم ان تنفذوا من اقطار السموٰت والارض آيت جي آيت يرسل عليكما الخ سان گڏ بيان ڪري مفھوم کي مڪمل ڪيو ويو آھي. پوءِ معنيٰ ھيئن ٿيندي. "اي جنن ۽ انسانن! آسمان جي ۽ زمين جي حدن کان نڪري وڃڻ جھڙي توھان ۾ سگھ نه آھي اگر توھان اھڙو ارادو ڪيو به ڪيئي ته جنھن طرف به ڀڄي ويندؤ باھ جا شعلا ۽ دونھون اوھان کي گھيري وٺندو.[۳۸]

بعض علماءِ مفسرين چيو آھي ته شُواظٌ سادو شعلو آھي جيڪو باھ کان جدا ٿي نٿو ٿئي. اڪثر علماءِ مفسرين چيو آھي ته شُواظٌ باھ جو شعلو آھي جنھن ۾ دونھون ڪونھي. ۽ ابن مسعود رض چيو ته نُحاس جي معنيٰ آھي مُھل يعني ڳاڙھيل تانبو. ڪن چيو آھي ته مٿن ريجي جنن ۽ انسانن تي ھر ھر باھ جا شعلا ۽ دونھون موڪليا ويندا جو ھڪ جو ھڪ ٻئي سان ميلاپ به نه ٿيندو.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا فان التھديد بلطف والتمييز بين المحسن والمسيء بالجزاء والانتقام من الكفار من اعداء اٰلَآءٌ ردي ان الله سبحانه بخلق النار لطف على العباد من خلقه الجنة لھم تُكَذِّبٰنِ بايه بانه ليس من الله او انه ليس بآية فلاشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين ط.

---

[۳۸] ھكذا في تفسير معارف القرآن تاليف مفتي محمد شفيع صاحب كراچي ص ۲۵۵ ج ۸.

ترجمہ:- "پوءِ (اي جنءِ انسانءَ!) اوهان پنهنجي پالڻهار جي کهڙين نعمتن جي کوڙ کي ويساريو ٿا." بعض اهل علم چيو آهي ته موجبات عذاب کان بيزاري ۽ هن خطاب ۾ نعمت آهي (ان کري موجبات عذاب کان اجتناب ڪرڻ لائق آهي). ۽ فرمانبرداري ۽ نافرمان جي معاوضي ۾ ثواب ۽ عذاب جو امتياز ۽ دشمن ڪافرن کان انتقام وٺڻ به الله جي هڪ نعمت آهي. (ان کري نافرماني ۽ کان گريز ضروري آهي. ع ۳۹.

روايت آهي ته الله سبحانه وتعالىٰ باهه جي پيدا ڪرڻ شاهن تي مهرباني فرمائي آهي يعني باهه کي مخلوق (ان مان جن کي پيدا ڪيائين.

تڪذبان:- (اي جنءِ انسانءَ! اوهان الهي نعمتن کي کوڙ ڪريو ٿا؟ بايں طور ته من کوڙ بالاشيون الهي عطا ڪرڻ نه آهن يا الهي الهي علامات مان نه آهن. (ي انسانءَ! پالڻهار! اسان تنهنجي هڪ ڪي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون همیشه تعريف ڪرڻ لائق آهي ۽ جهان جي پالڻهار (الله) جي پاڪائي سزاوار آهي.

فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَآءُ الفاء للتعقيب فَكَانَتْ للتعطف والجواب محذوف وَرْدَةً حمراء كَالدِّهَانِ هي بقية كالدهن اسم ما يدهن به وقيل هو الاديم الاحمر وفي النيسابوري قال قتادة وهي اليوم خضراء وهايم القيامة لون آخر يصير الى الحمرة.

ترجمہ:- "پوءِ جڏهن (قيامت ايندي ۽) آسمان ڦاٽي پوندو ۽ ڳاڙهي جمڻ واري رنگ جي گاڙهوڻي ٿي پوندو."

"فاءِ" تعقيب جي لاءِ آهي يعني "ف" بدران ڀي ٿي ته باهه جي شعلن جو چڙهڻ آسمان جي ڦاٽڻ کان پوءِ ٿيندو.

---

۳۹ ع هڪڙن (مفسرن) جي تفسير مظهري ص ۲۲۶ ج ۱۱.

فَكَانَتْ :- ف" عطف جي لاءِ آهي. جواب اذا جو محذوف آهي اهو هي آهي ته وڏو خوف برپا ٿيندو. يعني جڏهن آسمان ڦاٽي گلاب وانگر ٿي ويندو ته ڏاڍو خوفناڪ منظر هوندو.

وَرْدَةً :- هن جا ٻه مراد آهي گلاب. كَالدِّهَانِ :- هن جا ٻه مطلب آهي ته قيامت جي ڏينهن آسمان جو رنگ زيتون جي تيل وانگر ٿي ويندو ۽ جوڙي ڏوري ڏيرم رنگ بدلائيندو آهي. جهنم جي باهه جي تپش انکي تيل وانگر گاڙي ڇڏيندي. ڏهن ان شيءِ جو نالو آهي جنهن ساڻ هن پي شيءِ کي رنگيو ويندو آهي جن حضرت ابن عباس رضي الله عنه جو ترجمو گلاب جهڙو ڪيو آهي. غ٢

٢ تفسير نيشاپوري ۾ هن کوري آهي قتادة" چيو آهي ته آسمان اڄ ڏينهن سائو رنگ وارو آهي. ۽ قيامت جي ڏينهن انجو رنگ ڦري گلاب جهڙو ٿيندو.

والمراد انهما لا تنتصران حين ارسال الشواظ فكيف تنتصران حين يشق السماء وصارت الارض والجبل واهوا كلها نارا وتذوب السماء كما يذوب النحاس الاحمر.

۽ هي مراد آهي ته جڏهن باهه جي شعلي موڪلڻ وقت اهي پنهنجي جاين جي بچاءِ نه سگهندا ته جڏهن آسمان ڦاٽندو ۽ زمين ۽ جبل ۽ هوا سڀ باهه ٿي ويندا ۽ آسمان ڳري ويندو جيئن پگهريل گاڙهو ٿا موت ته پوءِ ڪيئن اوهان جي بچاءِ سگهندو.

وَفِي الكشاف فصارت ابوابا لنزول الملائكة فكانت وردة كلون الفرس الورد يضرب الى الحمرة كالدهان جمع دهن والمراد منه الذهب المذاب وقيل ان السماء تتلون يوما كلون الفرس الورد يكون في الربيع اصفر وفي اول الشتاء احمر واذا اشتد البرد صار اغبر فتشبه السماء في تلونها عن

غ٢ ذكره في تفسير مظهري ايضا ص ٢٢٨/١١٦.

انشقاقها بهذا الفرس فی تلونه [1]

۽ تفسير مظهريءَ ۾ مذڪور آ تہ آسمان قيامت ڏينهن ڦاٽي پوندو ۽ ان ۾ ملائڪن جي هڪ لاءِ درڪار ٿيندي پوءِ اهو ورڊ گھوڙي جي رنگ وانگر گاڙهو ٿيندو يعني گاڙهي چمڙي وانگر گلابي ڏانهن مائل ٿيندو. الدهان:- دُهنُ جو جمع آهي ۽ ان مان مراد آهي چمڙي يعني سُون گاريل ٿيندو آهي. آسمان جي حالت به اهڙيءَ طرح ٿي ويندي.

ڪن حضرات جو چوڻ آهي تہ ان ڏينهن آسمان طرحين طرحين جا رنگ بدلائيندو جيئن ورڊ گھوڙو هاريءَ موسم ۾ ڪوءِ سياريءَ جي ابتدائي موسم ۾ گاڙهو ٿيندو آهي ۽ جڏهن سرديءَ سخت ٿيندي آهي تہ اڇو رنگ منيءَ جي رنگ وانگر ٿيندو آهي. پوءِ آسمان ڪافي وقت ورڊ گھوڙي جي گوناگون رنگ بدلائڻ ۾ تشبيهه ڏنو ويو آهي.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا قدرة الله تع بتقدير الون لونا اخر وجعل هذا الجسم كالدهن المذاب تُكَذِّبٰنِ بايٰه بانها ليست من الله او انها ليست بآية بينة تدل على الحق شعر:- فعيي كل شي تراه. تقول على الله واحد.

فلا شيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين ٥

ترجمه:- پوءِ ڏاڍي جنءِ انسانن! اوهين پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙو ڪريو ٿا. يعني الله تعالىٰ جي قدرت جا هي نعمت آهي جو پنهنجي قدرت سان هڪ رنگ ٻئي رنگ بدلائيندو آهي ۽ آسمان جي مضبوط جسم کي قيامت جي ڏينهن گاريل تيل وانگر بنائيندو. ڇا ان کي ڪوڙ ڪريو ٿا تہ اها قدرت الله تعالىٰ جي نہ آهي، يا هيئن چوڻا تہ الله جي ظاهر علامت نہ آهي. جڏهن تہ آيت جو مفهوم دلالت ڪري تہ اها قدرت حق آهي. جيئن مٿين شعر ۾ ذڪر آهي، تہ الله تعالىٰ جي هر هڪ علامت هڪ ٻئي جي وضاحت ڪري ٿي جڏهن ماڻ

---

[1] هكذا فى تفسير مظهرى ص ۲۲۶، ۱۱۶ بروايت بغوى.

الله جي قدرت ثابت ٿئي ٿي."

اي انسانجا ٻانهڙا! انسان تنهنجي مقابلي ۾ بهتر جو انڪار ڪرڻ هميشه تعريف ڪرڻ لائق آهي ۽ جهان جي ٻانهڙا الله جي پاڻهاڻي سزاوار آهي.

فَيَوْمَئِذٍ حين انشقت السماء لَّا يُسْئَلُ لان السوال بعد الردة وهذه الرؤية عَن ذَنۢبِهِۦٓ إِنسٌ ضمر الانس لانه مقدم رتبة وَلَا جَآنٌّ ه لان الخطاب معهما وليس المكلف الا اياهما بالاتفاق.

ترجمو:- "پوءِ ان ڏينهن جڏهن آسمان ڦاٽي پوندو، نه ماڻهوءَ کان ۽ نه جنّ کان سندن گناهه بابت پڇيو ويندو." ڇو ته سوال پڇڻ صورت ۾ پئي ڦوڪ کانپوءِ ٿيندو. انس:- جي آڏو بيان ڪرڻ جو سبب هي آهي ته اهو مرتبي جي لحاظ کان مقدم آهي. ۽ جانّ:- جو ذڪر من ڪري آهي ته خطاب انهن بنهي (انس ۽ جن) کي آهي ۽ انهي ڪري مڪلف آهن انهيءَ تي مفسرين جو اتفاق آهي.

وقيل لا يسئل لانهم يعرفون بسيماهم وذلك حينما يخرجون من قبورهم ويحشرون الى الموقف واما قوله فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ه وقوله فيما كانوا يعملون في المحشر وعن ابن عباس رضه انه لا يسأل لان الله علمها منهم وكتب الحفظة عليهم وعنه ايضا لا يسال الملائكة المبرمين لانهم يعرفون بسيماهم.

ڪن مفسرين چيو آهي ته قيامت جي ڏينهن جڏهن انسان کان اهو نه پڇيو ويندو ته انهن فلاڻو گناهه ڪيو آهي يا نه؟ ڇو ته انهي پيشانيءَ مان ئي سڃاتا ويندا ۽ انهن وقت ٿيندو جڏهن پنهنجين قبرن مان ڪڍيا ويندا ۽ ميدان محشر ۾ ڀيڙ واري جاءِ تي گڏ ڪيا ويندا. پر الله تعالى ڀ قرآن ڪريم جي سورة حجر پاري پڄاڻين ۾ ارشاد فرمايو آهي فَوَرَبِّكَ الخ:- يعني پوءِ تنهنجي پالڻهار جو قسم آهي ته اسين انهن سڀني کان جيڪي ڪجهه پيا ڪندا هوندا سون پڇا ڪنداسون."

۽ اهڙيءَ طرح ٻيون ٻه آيتون آهن جن ۾ اعمالنامي متعلق ٻڌايو ويو آهي.

پوءِ اهو چوڻ ته مٿين ٻنهي آيتن ۾ تضاد ٻڌائيندڙ اڻ لاءِ صاحب تفسير[٤٢] جواب فرمايو آهي ته فوربن الخ واري آيت ۾ ٻين ۾ جيڪو فرمان آهي اهو تڏهن ٿيندو جڏهن ميدان محشر ۾ مجرمن کان حساب ڪتاب ورتو ويندو ۽ ان وقت اعمال بابت باز پرس ٿيندي يعني هي پڇو ويندو ته جڏهن ڏوهان جي معافي ڪئي ويئي هوندي ته ڏوهان ڪيئن پڇيو ۽ جڏهن ڪرڻ جو حڪم ئي نه ڏنو ويو هوندو ته اُهي اوهان ڇو نه ڪيو.

۽ حضرت ابن عباس رضه کان روايت آهي هو فرمائيندا ته مجرمن کان قيامت جي ڏينهن عمل بابت سوال نه ڪيو ويندو ڇو ته الله تعالىٰ جي علم ۾ اهي ۽ ڪان اڳي ئي سندن اعمال ۽ ڪردار موجود آهي ۽ فرشتن جي ڪيل اعمالنامي ۾ محفوظ آهي. ۽ حضرت ابن عباس رضه کان هڪ ٻي روايت آهي ته فرشتا مجرمن کان نه پڇندا ته ڏوهان هي جرم ڪيو آهي يا نه؟ پر هر جرم جي هڪ خاص نشاني مجرمن جي چهري مان ظاهر ٿيندي آهي ۽ فرشتا اها نشاني ڏسي ڪين سڃاڻي وٺندا ۽ ڪين جهنم ۾ ڌڪي ويندا.

فائدو:- حضرت ابن عباس رضه جو هي به قول آهي ته مجرمن يا ڪافرن کان رحمت ۽ شفاعت جو سوال نه ٿيندو ۽ سوال نه ٿيڻ جو اهو مطلب آهي هڪ خاص جرم ۽ ڏوهه بابت پڇا ڳاڇا نه ٿيندي. ع[٤٣]

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا من عدم السوال حين الاضطراب وغيره تُكَذِّبٰنِ بانه ليس من الله او انه ليس بآية فلا شيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العٰلمين.

ترجمو:- "پوءِ اي جنن ۽ انسانن! اوهان پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن کان انڪار ڪندؤ؟"

---

[٤٢] صاحب تفسير مان مراد حضرت شيخ عبيدالله سندهي رحمة الله عليه آهي. [٤٣] هڪن (في تفسير مظهري ص ٢٢٨ ج ١١٢) نوٽ:- فائدو راقم الحروف جي طرفان آهي.

اهڙن نعمتن مان هڪ هيءَ نعمت آهي جو قيامت جي ڏينهن پريشاني وغيرہ جي وقت اوهان کان پيچا ڇڏائي ويندي. پوءِ ڇا اوهان هن گاهڪ جو انڪار ٿا ڪريو ته نعمتون الله تعالىٰ جي طرف کان نه آهن. يا اهي الله تعالىٰ جي علامتون نه آهن. اي اسانجا پالڻهار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون. همیشه تعريف ڪرڻ جي لائق آهي ۽ جهان جي پالڻهار الله جي پاڪائي سزاوار آهي.

يُعْرَفُ الْمُجْرِمُوْنَ بِسِيْمَاهُمْ وهوما يعلمونهم من الكتابة واثر التكذيب وهوسواد الوجه كقوله تع فَاَمَّا الَّذِيْنَ اسْوَدَّتْ وُجُوْهُهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِيْ وَالْاَقْدَامِ ۝ مجموعًا بينهما وقيل يؤخذ بالنواصي مرة وبالاقدام اخرىٰ فَبِاَيِّ اٰلَاۗءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۝ فلا شيءَ من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العٰلمين ۝

ترجمو:- ڏوهاري پنهنجي شڪلين مان سڃاتا ويندا." يعني فرشتا عذاب جا هٿيڪي سندن ڪيئي مان سڃاڻي وٺندا ۽ سندن ڪيل انڪار جي نشانين مان کين سڃاڻي وٺندا. اها نشاني هي آهي ته سندن منهن ڪارا هوندا جيئن قرآن ڪريم جي هن آيت فاما الذين اسودت وجوههم مان واضح آهي. [۲۲]

"پوءِ پيشانيءَ ۽ پيرن مان جهلي ويندين." يعني پيشانيءَ جي وار ۽ پيرن جي ڳچ پڪڙي هلي ويندين ۽ بعض حضرات چيو آهي ته هڪ پيري پيشانيءَ جي وار کي پڪڙي ويندين ته ٻئي پيري پيرن کي جهلي هلي ويندين.

"پوءِ (اي جن ۽ انس!) اوهين پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙو ڪريو ٿا." اي اسانجا پالڻهار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون همیشه تعريف ۽ ثنا لڪي لائق آهي ۽ آڪاش جهان جي پالڻهار الله جي پاڪائي بيان ڪريان ٿو

---

[۲۲] پارو ۴ سورة آل عمران رڪوع ۱۱ آيت نمبر ۱۰۶

هٰذِهٖ اشارة الی ماهو بین ایدیهم ومن تحت ارجلهم جَهَنَّمُ الَّتِیْ یُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُوْنَ اے النار یكذبون بها وَبَیْنَ حَمِیْمٍ ماءٍ حارٍ اٰنٍ بالغ النهایة فی الحرارة یصب علیهم ویسقون منه وقیل اذا استغیثوا من النار واغیثوا بالحمیم فَبِاَیِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ بایاء فلاشیء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمین ۔ ولا اشارة علی ما علیه العبارة ۔

ترجمہ:- "هي ران شيءَ ڏانهن اشارو آهي جيكا سندن اڳيان ۽ سندن پٺيان هوندي اهو جهنم آهي جنهنكي ڏوهارين كوڙو ڪيو "ان (باهه) ۾ ۽ ڇيم رڌهنكي كوڙو ڪندا هُئا ۽ ٿهكندڙ گرم پاڻيءَ جي ڇيم پيا ايندا ويندا ۔"

حمیم:- يعني گرم پاڻي ۔ اٰنٍ:- تمام سخت گرم پاڻي جيكو منهن ڌوويندا ۽ ان مان كين پيار يو ويندو ۔ ۽ كن چيو آهي ته "جهنم ۾ باهه جي گرمائش كين گهٽو تنگ كندي ۽ كين سخت اُڃ لڳندي ته هُو" جڏهن باهه كان بچاءَ لاءِ فرياد رسي طلب كندا ته كين گرم پاڻي ڏيڻي سندن فرياد رسي كئي ويندي ۔

"۽ اي جنهن انسانن! اوهين پنهنجي پروردگار جي كهڙين نعمتن كي كوڙو ڪريو ٿا" اي انسانن پالڻهار! انسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انكار نٿا كريون هميشه تعريف تو كي لائق آهي ۔ ۽ آءُ جهان جي پالڻهار الله جي پاڪائي بيان كريان ٿو ۔ ۽ هن آيت مان اٺن گاهين ڏانهن اشارو آهي جن جي عبارت دلالت كري ٿي ۔

وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ جَنَّتٰنِ ۔ موقف الذی یقف فیہ العباد للحساب او قیامہ علی احوالہ من قام علیہ اذا راقبہ او مقام الخائف عند ربہ للحساب باحد المحسنین فاضاف الی الرب تفخیمًا وتهویلًا او ربہ والمقام مقحم لمبالغة وقیل ولمن خاف مقام ربہ علیہ یعنی اطلاعہ علیہ وهو الذی یهم بالمعصیة فیذکر اللہ تع واطلاعہ فیدعها من مخافة اللہ

ترجمہ:- "۽ جيڪو پنهنجي پاڻيندڙ جي آڏيان بيهڻ کان ڊڄندڙ لاءِ ٻه باغ آهن."

مقام مان مراد اها بيهڻ جي جاءِ آهي جنهن ۾ بانهو حساب ڪتاب جي لاءِ بيهندو يا مقام مصدر ميمي آهي ان وقت مقام بمعنی قیام جي آهي. معنیٰ ٿيندي پنهنجي احوالن جي نگراني يا ديد باني ڪرڻ. عربي ۾ مُعاوره آهي قَامَ عَلَيْهِ يعني انجي نگراني رکيائين جنهن انهو مراقبو ڪيائين. پوءِ حاصل مطلب هي ٿيندو ته اللہ تعالیٰ جا سڀني هر قول ۽ فعل ظاهري ۽ باطن اعمال تي نگران ۽ قائم آهي، سڀني هر حرڪت سندس سامهون آهي.

الغرض ته اللہ تعالیٰ جو هي مراقبو ڪيس گناهن کان بچائيندو. يا مَقَامَ جو مطلب آهي هڪ احسان ڪندڙ رب جي آڏيان حساب جي لاءِ بيهڻ کان بچندڙ. هن آيت ۾ "مقام" جي لفظ "رب" ڏانهن تعظيم ۽ ڏيچار ڀرڻ لاءِ منسوب ڪيو ويو. يا "ربه" ڏانهن منسوب ڪري مبالغي جي لاءِ مقام جي خطري وارو بنايو ويو. يڪين جيئن آهي ته ولمن خاف مقام ربه جو مطلب آهي اللہ تعالیٰ کان ڊڄڻ جي لاءِ خوفناڪ مقام کان خبردار ڪريٿو ۽ اهو بانهو وري مخفي طور گناهه ۾ مبتلا ٿيڻ لڳي ته اللہ تعالیٰ کي ياد ڪريٿو ۽ ڪيس اهو خيال ٿيئي لڳي ته اللہ تعالیٰ منهنجي هن ڪم کان چڱي طرح آگاهه آهي ۽ اللہ جي آڏيان قيامت جي ڏينهن حساب ڪتاب حاضر ٿيڻ تي مون کي ڪهڙو جواب ڏيڻ ڏيندو اهو خيال ڪري خدا جي خوف کان ڊڄي ان گناهه کي ڇڏي ڏيئي ڏاهري ماڻهوءَ کي خائف سڏيو ويو آهي.

وفي المواهب الفرق بين الخوف والخشية ان الخوف اضطراب القلب وحركته من تذكرة الخوف وقيل هو هرب عن هلول المكروه عن استعارة والخشية اخص من الخوف الخشية للعلماء بالله قال الله تعالى انما يخشى الله من عباده العلماء ﷺ وقال عليه السلام انا اتقاكم لله واشدكم له خشية فالخوف حركة والخشية انقباض وانجماع وسكون.

ھي کتاب مواهب ۾ مذکور آھي. خوف ۽ خشيت جي درميان فرق ھي آھي خوف چئبو آھي دل جي پريشانيءَ کي. ۽ خوف جي تذکري کرڻ سان دل ۾ حرڪت پيدا ٿئي. ۽ ڪن حضرات چيو آھي تہ اھو رخوف فرض جي طلبيءَ وقت ناپسنديءَ جي چمڪي اٿڻ کان پڇڻ آھي. ۽ خشيت، خوف کان وڌيڪ مخصوص آھي ۽ خشيت عالمن جي لاءِ الله کان ڊڄڻ جي خاص وصف آھي جيئن الله تعالىٰ قرآن ڪريم ۾ ارشاد فرمايو آھي. ترجمو:- الله کان سندس بانھن مان رڳو علم وارا ڊڄن ٿا.

۽ حضور صلى الله عليه وسلم جن فرمايو آھي تہ مان اوھان کي الله جي حقيءَ حڪمن کان بيفرماني کان خوف ڏيارڻ لڳيءَ لڳھا نجي لاءِ وڌيڪ اھم شيءِ سندس خشيت آھي. پوءِ حاصل مطلب ھي آھي تہ خوف ھڪ حرڪت آھي ۽ خشيت ان رھڻ ۽ دل جمع رکڻ ۽ سکون حاصل ڪرڻ جو نالو آھي.

جنتان قيل احدهما للخائف الانسي والاخرى للخائف الجني ولا يبعد ان يكون الجنة الثانية الجنة الموروثة من الكافر المقدى بدكما صح الرواية وكل واحدة جنة للعقيدة وجنة للعمل وجنة لعمل الطاعات واخرى لترك المعصيات او الروحانية وجسمانية وكن اكل تشنية تذكر بجد.

ڪن مفسرين چيو آھي تہ ھڪ جنت اھن ماڻھن کي ڏني ويندي جيڪي رب کان خائف آھن ۽ ٻي جنت اُن جنات کي ڏني ويندي جيڪي الله کان ڊڄن ٿا. جو تہ خطاب

عليه پارہ ٢٢ سورة فاطر آيت ٢٨ رکوع ٢

جنت من تہ پنھي گردھن ڪي آھي. ھتان اھرھ فريق ڇي لاءِ ھڪ ھڪ جنت ھوندي[۴۶]
يا ھي، ڳالھ بہ بعيد نہ آھي ھن مطلب ٿي تہ جيڪڏھن ماڻھو اللہ ڏانھن سڀ آگيان
بيھي ڪان ڏيڻ وارا ھوندا انھن کي بيٺن ڏيڻ جنت جو ھوندو يعني اھا جنت جيڪا
ڪافرن جي ورثي ۾ آھي سا مومن کي ملندي جو مومن ايمان حاصل ڪرڻ ۾ انھن
ڪان مقدم آھن. جيئن صحيح روايت ۾ آھي يا ھرھڪ جنت عقبيٰ جي
لاءِ آھي يا ھڪ جنت عمل جي لاءِ آھي يا ھڪ جنت فرمانبرداري واري
ڪم جي لاءِ آھي. يا بي جنت بيفرمانين جي ڇڏڻ لاءِ آھي. يا ھڪ روحاني
لاءِ يا بيو جسماني جي لاءِ آھي. يا اھڙيطرح بن جنت جو ذڪر بعد ۾ ڪيو
ويندو. يعني آيت ومن دونھما جنتان ۽

فائدو:- مذڪور بالا عبارتن مان ھي مطلب واضح آھي تہ ھرھڪ خائف خدا
جي لاءِ بہ باغ ھوندا جيڪي ڪين عطا ڪيا ويندا. پرھرھڪ شخص لاءِ ڇڻ ڇڻ
باغن جو ھجڻ ضروري ھوندو جو نہ آگتي جيڪا آيت ومن دونھما جنتان ۽ ايجڏي
انجو عطف يا جملہ ومن خاف الخ آيت جي آھي. اھڙيطرح ھرھڪ ماڻھو جي
حصي ۾ چار جنتون ھوندون بہ چاڻي، جو انھن ۾ ڪجھي تالو يا بيون شيون
ھونديون اھي چاڻي، جو ھوندون يا بہ جنتون سون جو ۽ انھن ۾ ڪجھي ڇڻ
تالو يا بيون شيون ھونديون سي سڀ سون جو ھوندون. اھل جنت يا
اللہ جي درميان صرف عظمت الھيہ جي چادر حائل ھوندي يا اھي پنھنجي رب
ڪريم جي جنت عدن ۾ ڏسندا. رواہ الشيخان فی الصحيحين عن ابی موسیٰ
الاشعری. [۴۷]

وقال اھل الاشارۃ جنۃ مجملۃ وھی حلاوۃ الطاعات ولذۃ المناجات و
الاستيناس بما ورد عليہ من الواردات والتجليات وجنۃ مؤجلۃ وھی

---

[۴۶] ھڪڙن في تفسير مظھري ۲۳۲/۱۱۲ . [۴۷] ھڪڙن في تفسير مظھري ۲۳۲-۲۳۳/۱۱۲

وهی فتوح الفتوحات ومعالی الدرجات اذ للعارفین فی معرفتهم وفکرتهم ومناجاتهم بالله تع لو عُرضت علیهم الجنة فی الدنیا بدلا عنها لم یستبدلوها

۽ اهل اشاري جي فرمايو آهي ته هي جنت جڏي مڙس واري آهي ۽ اها جنت آهي فرمانبردارين جو مناڻ ۽ دعائن جو مزو ۽ الهي واردات ۽ تجليات جيڪي وارد ٿين ٿيون تن کان انس ۽ راحت حاصل ڪري. ۽ پي جنت کي عرصي کان پوءِ ملڻ ۽ اها آهي ڏاڍن جي سخاوت ۽ بندن جن جو حاصل ٿيڻ. پوءِ ته عارفن جي لاءِ سندن معرفت ۽ سندن فکر ۽ سندن دعائن گهرڻ ۾ الله تعالیٰ جي ذات موجود آهي رهي ۽ جيڪڏهن کين دنيا ۾ الهن رهوت- فکر ۽ مناجات جي بدران ۾ جنت پيش ڪئي وڃي ته هو اهو سودو قبول نه ڪندا.

وروی البخوی بسنده عن ابی الدرداء انه سمع رسول الله صلعم یقص علی المنبر وهو یقول ولمن خاف مقام ربه جنتان قلت وان زنی وان سَرَق یا رسول الله صلعم فقال رسول الله صلعم ولمن خاف مقام ربه جنتان فقلت الثانیة وان زنی وان سَرَق یا رسول الله صلعم فقال رسول الله صلعم الثالثة فقلت الثالثة وان زنی وان سرق یا رسول الله قال وان رغم انف ابی الدرداء. [۴۸]

بعضاً من قاف الخ

۽ امام بغوي رح پنهنجي سند سان حضرت ابي الدرداء کان روايت ڪئي آهي رهوچو ي ٿن مون خود ٻڌو جو رسول الله صلی الله علیه وسلم جن منبر تي چڙهي بيان ڪري رهيا هئا ۽ فرمائي رهيا هئا ولمن خاف الخ. مون عرض ڪيو يا رسول الله صلعم خواه ان زنا ڪئي هجي يا چوري ڪئي هجي. پاڻ سڳورن ۽ جن پوءِ به اها ئي آيت مبارڪ پڙهڻ فرمائي. مون ٻيهر ورجي عرض ڪيو ته يا رسول الله ۽ خواه ان زنا ڪئي هجي يا چوري ڪئي هجي. پاڻ سڳورن ۽ ٻيهر به

[۴۸] ذ سومعالم التنزیل علی هامش ۸۶۹ ج ۲ ص ۲۷۰ سورة الرحمٰن اشاعت مطبع الحمید الواقع المبنی ۱۲۸۳ھ حال نمبر ۲۹۷۱۶ بخوف ۷ ریشه ل شهر یار سنڌ یونیورسٽي جامشورو.

اها سگي آيت مبارڪ پڙهڻ فرمائي. پوءِ موندري تيهر عرض ڪيو يا رسول الله! ۳ ڦ ۱۵ ۱ن زناڪئي هجي يا چوريءَ ڪئي هجي يا ٽاسگورن ۴ فرمايو اگرچه ابوالدرداء ۲۵ زمين تي لڪ بڪيٽي رڳڙ ي تڏهن به حڪم من ڪورٽين بوط۴۹ فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا من الجنة واعطاء الجنتين لكل واحدٍ وخلق الجنة بالاعين رَاَتْ ولَا اُذُنٌ سَمِعَتْ ولاخطر على قلب بشرٍ تُكَذِّبَانِ باي باطاليت من الله او اطاليت باية جديدة منها فلاشيءَ من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين.

ترجمه:- "پوءِ (اي جنوءِ نسالو!) اوهين پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن جي ڪوڙ ڪريو ٿا." يعني رب ڪريم ۲ پنهنجي خائف بانهن مان هرهڪ کي به جنتون عنايت فرمائيندو اوهان ان نعمت جو انڪار ڪريو ٿا. ۽ الله تعالىٰ ۲ جنت کي اهڙي شيءِ مان خلقيو آهي جو اڃي ڪنهن اک نه ڏٺو آهي ۽ نه ڪنهن ڪن ٻڌو آهي ۽ نه وري ڪنهن بني بشر جي دل ۾ انجو تصور ئي آيو آهي.

تڪذبان:- پوءِ چيا اوهان ايئن چئو ٿا نه اهي نعمتون الله تعالىٰ ۲ جون عطا ڪرڏه نه آهن يا هيئن چئو ٿا نه اهي عظيم نعمتون مان نه آهن. پوءِ اسانجا پالڻهار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون هميشه تعريف ۽ ثنا تو کي لائق آهي ۽ جهان ۾ پالڻهار الله ۲ کي پڪائي سزاوار آهي.

ذَوَاتَآ اَفْنَانٍ اي انواع من الاشجار والثمار جمع فنن والمراد الاغصان المستقيمة الطوال جمع فنن وهي الغصنة تنشعب من الفرع الشجر و تخصيصها بالذكر لانها تفرق وتنشر وتمد الظل.

ترجمه:- "اهي ٻئي رباغ گهڻا آهن."

---

۴۹ هكذا في تفسير مظهري ص ۲۳۴/۱۱۲ . * جامع ترمذي ص ۵۳۲ سورة الواقعة جي بيان ۾ هي الفاظ آهن اشاعت زيد بڪ اسٽال لاهور.

افنان جمع آهي "فن" جو اهي وڻ ۽ ميون جا قسم آهن ۽ ان مان مراد مضبوط ڳهيون شاخون آهن. ۽ بعض حضرات چيو آهي تہ افنان، فنن جو جمع آهي جنهن مان مراد آهي نرم تاري جيڪا وڻ جي شاخ مان نڪرندي آهي. ۽ اهڙن باغن جي ذڪر جو سبب هي آهي تہ انجي وڻين ۾ گهاتا پن ۽ گهاميوا هوندا ۽ اهنجي چانو ايتري تہ گهاتي هوندي ۽ ڳهي پاڻ جو ديوارن تي بہ چڙهيل هوندي.

وعن ابن عباس رض ذواتا افنان* يعني الوان الفواكه قيل ذواتا ظلال وجمع عطاء بين القولين فقال في كل غصن فنون من الفواكه

۽ حضرت ابن عباس رض کان روايت آهي هو فرمائيندا تہ هو پيڪي رنگا رنگي آهن يعني رنگا رنگي ميون وارا آهن. بعض حضرات چيو آهي ذواتا ظلال يعني سائي دار ۽ عطاء پنهي قولن کي جمع ڪيو آهي ۽ چيو اٿس تہ هڪ تاري ۾ هم رنگا رنگي ۽ قسمين قسمين ميوا آهن.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا من النعيم المذكور تُكَذِّبٰنِ بانه ليس من الله اوليس باية كريمة فلاشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين ٥

ترجمہ:- پوءِ ڏاڍ جنوءِ انسانن! اوهين پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن جي ڪوڙ ڪريو تا." جيڪي مٿان ذڪر ٿيل آيون آهن انهن کي؟

تڪذبان:- چاوهان هن ڪلام کي ڪوڙ ڪريو تا تہ اهي نعمتون الله تعالىٰ جون عطا ڪيل نہ آهن. يا هيئن چوڻ تا تہ هي آيت ڪريمہ نہ آهي. اي انسانو پالڻهار جا اٿس تنهنجي هڪڙي بہ نعمت جو انڪار نہ ڪريون هميشہ تعريف ۽ ثنا تي لائق آهي ۽ آءُ جهان جي پالڻهار الله جي پاڪائي بيان ڪريان تو.

فِيهِمَا عَيْنٰنِ قال ابن عباس** الكرامة والزيادة لاهل الجنتين وقيل احدهما

* تفسير ابن عباس اشاعت مصر ص ۳۳۷ عربي ۾ هي الفاظ آهن.
** تفسير ابن عباس ص ۳۳۷ هي لفظ وڌيڪ آهي. الكرامة والبركة والزيادة.

بالماء النزلال عذب والأخر بالخمر تجريان ه حيث شاء الفرجا اعلى واسفل اوتسنيم والسلسبيل. فبأي آلاء ربكما من المطاعم الشهية والمفارج البهية تكذبان ه بالمنابيت من الله اوليست بآية عظيمة فلا شيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين ه.

ترجمہ:- اھن بنھي (باغن) ۾ ٻہ چشما آھن جي ٻيا وھن.

حضرت ابن عباس رض فرمايو تہ جنتين جي لاءِ بزرگيءَ وارا آھن. ۽ ڪن چيو آھي تہ اھن بنھي چشمن مان ھڪ صاف مٺي پاڻي جو آھي ۽ ٻيو شراب طھورا جو آھي. تجريان:- يعني جھن طرف جنت وارا چاھيندا ان طرف چشما ڪرندا مٿانھين طرف يا ھيٺانھين طرف. يا ٻن چشمن مان مراد ھڪ تسنيم آھي ۽ ٻيو جو نالو سلسبيل آھي.

"پوءِ (اے جن ۽ انسان!) اوھين پنھنجي پالڻھار جي ڪھڙين نعمتن (جھڙي مرغوب ترين خوراڪ مان ۽ عمدہ ۽ ڏکن جي دور ڪرڻ وارين يعني راحت ۽ سکون بخشيندڙ نعمتن مان آھن) جي ڪوڙو ڪريو ٿا." تہ اھي الله جي طرف کان نہ آھن؟ يا اھا عظيم علامت نہ آھي؟ اي انسانو پالڻھار پنھنجي ھڪڙي ٻ نعمت جي ڪوڙو نہ ٿا ڪريون ھميشہ تعريف تو جي لائق آھي ۽ جھان جي پالڻھار الله جي پاڪائي لائق آھي.

فيھما من كل فاكهة متشابھة وغير متشابھة زوجان ه صنفان غريب ومعروف اورطب ويابس شتائي وصيفي مشتبھا في الصورة ومبائنا في التفكھ والمنفعة اوعلى العكس وقال ابن عباس ما في الدنيا شجرة حلوة ولا مرة الا وھي في الجنة حتى الحنظل الا انه اخضر.

ترجمہ:- اھن بنھي (باغن) ۾ سڀڪنھن ميوي جا ٻہ ٻہ قسم آھن. يعني ھڪڙا

---

٥٠٣ صاف مٺو پاڻي القاموس الفريد ص ٢٤٣

هڪ جهڙا ۽ ٻيا مختلف (۽ غير متشابهه).

زوجان:- ٻن قسمن جا. هڪ قسم اهو جو نادرهوندو ۽ دنيا ۾ ان کي ڪو به واقف نه هوندو) ۽ ٻيو قسم اهو جو معروف ۽ مشهور آهي. جنهنجي نالي کان ماڻهو واقف آهن. بعض چيو آهي ته تر ۽ خشڪ ميوا مراد آهن جيئن سياري ۽ سانوڻ جي موسمي ميون سان صورت ۾ هڪ جهڙا آهن پر مزي ۽ لذت ۾ اڀ اڀ آهن يا علي العڪس يعني مزي ۽ لذت ۾ هڪ جهڙا آهن ۽ ظاهري صورت ۾ مختلف آهن. ۽ حضرت ابن عباس رض فرمائيو آهي ته دنيا ۾ جيڪي به شيون آهن اهي سڀ جنت ۾ هونداٻيتري تائين جو نالا به هوندا. پر اهو پڻ ممڪن ۾ هوندو (يعني گهٽ ۽ نه هوندا)[۵۱]

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا من النعيم المقيم تُكَذِّبٰنِ ۾ بانه ليس من الله او انه ليس بآية شريفة فلاشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين

ترجمه:- "پوءِ (اي جنن ۽ انسانن!) اوهان پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن (يعني هميشه واريين ڪهڙين نعمتن) کي ڪوڙ ڪريو ٿا". يعني ته اهي الله جي طرف کان نه آهن يا آيت سڳوري بلڪل مان واري نه آهي. ۽ اسان ٻانهن پالڻهار رحمان پنهنجي هڪ ڀري نعمت جو انڪار نه ڪريون هميشه ثنا ۽ تعريف ڪرڻ لائق آهي ۽ جهان جي پروردگار الله جي پاڪائي سزاوار آهي.

مُتَّكِـِٔيْنَ حال او مدح لِمَنْ لِاَنَّ مَنْ كما يحتمل الافراد كذلك يحتمل الجمع عَلٰى فُرُشٍ جمع فراش بَطَآئِنُهَا مِنْ اِسْتَبْرَقٍ ۽ ديباج شفين ثم اذا كان البطائن كذلك فما ظنك بالظهائر وقال ابن عباس رض وصف البطائن دون الظواهر لانه ليس في الدنيا شيء يعرف الظواهر به وقيل ظواهرها من سندس وهو الديباج الرقيق الناعم وَجَنَا اسم بمعنى مجني

---

[۵۱] هكذا (في تفسير مظهري) اردو ص ۲۳۵ ج ۱۱ برواية بغوي.

۽ مرغوب ميون مان ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙو ڪريو ٿا." يعني اهي نعمتون الله تعالىٰ جون عطا ڪرڏه نه آهن يا هيڪ جون ڪ ته اهي نعمتون الهي شانين مان نه آهن. اي انسانن پالڻهار انسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون. سڀ تعريف تو کي لائق آهي ۽ آ ۽ جهان جي پالڻهار الله؟ جي پاڪائي بيان ڪريان ٿو. فِيهِنَّ جنات فان الجنتين تدل عليها والاماكن والقصور وما هي في هذه الاية المحدودة من الجنتين و العينين و الفاكهة والفرش قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ قصرت ابصارهن على ازواجهن تسلية الرجال اهل الغيرة وطمن للبوت ترجمو:- "انهن (جنتن) ۾ هيٺ نگاهه ڪرڻ واريون زالون هونديون." چو ته جَنَّتَيْنِ الهي ۽ تي دلالت ڪري ٿو. يا مراد هي ۽ آهي ته انهن جنتن ۾ رهڻ جون جايون ۽ محلات هونا يا من جملہ جنتين جون نعمتون مراد آهن مثلاً:- باغن جو هجڻ- چشما- ميوا ۽ بغمل جا وڇاڻا وغيره.

قاصرات الطرف:- يعني اهڙيون عورتون جن جون نظرون پنهنجي شوهرن کان علاوه ڪنهن ٻئي تي نه پونديون ۽ نه پيون هونديون) اهو غير فتن ن شوهرن جي تسلي ۽ لاءِ آهي جو ته غير فتن طبيعتون اهڙين گالهين کان نفرت ڪنديون آهن ۽ اهو ذليل ماڻهن جي لاءِ طعنو آهن.

وفي مجمع البحار للعلم المختار عن جامع التبيان لا ينظرون الى الغير* فايلان لبعولتهن و الله ما ارى في الجنة احسن منك ولا احب منك الى الحمد لله الذي جعلك لي و جعلني لك [۹۲] او المراد قصرت عين من ينظر اليهن عن النظر الى غيرهن انتهى. ويمكن ان يكون المراد قاصرات الطرف بالتشيخ والازلال شعر- حدثني في صامت ڏ ناطق بغمز عيون ڏ كسر الحواجب.

---

[۹۲] تفسير ابن كثير عربي ص ۳۵۵ ۾ هيءَ حديث هن طرح نكيل آهي. و قد ورد ان الواحدة منهن تقول لبعلها والله ما ارى في الجنة شيئا احسن منك ولا في الجنة شيئا احب الي منك فالحمد لله الذي جعلك لي وجعلني لك.

* هي الفاظ تفسير جامع البيان في تفسير القرآن عربي ص ۴۵۶ پاره ۲۷ سورة الرحمٰن ۾ موجود آهن اشاعت المطبع المنار

۽ تفسير مجمع البحار ع۵۳ ۾ جامع بيان کان روايت آهي ته هو رجتي زالون پنهنجن مڙسن سان پيار ۽ محبت ڪرڻ ڪري غير مردن ڏانهن نه ڏسنديون ۽ اهڙن مان هرهڪ هيئن پيئي چوندي ته الله جو قسم ته آ ۽ جنت ۾ توکان وڌيڪ سهڻن کي نه ٿي ڏسان ۽ نه ئي توکان وڌيڪ موڪي کي پيو محبوب ٿي آهي. سڀ تعريفون معبود برحق جي لاءِ آهن جنهن توکي منهنجي لاءِ پيدا ڪيو ۽ موڪي تنهنجي لاءِ خلقيائين. ياوري هي ۽ مراد آهي ته هيڏن جو ڏانهن ماڻهڻ کان ايڏو هيٺ ٿيندو جيڪي ڏاڙيا هوندا ۽ هن ڏانهن پيا ڏسندا. فقط

۽ ممڪن آهي ته هي ۽ مراد هجي. يعني غير جي ڪري شوخي ۽ سان هيٺ نگاهه ڪرڻ واريون ۽ پنهنجي حقن (مردن) جي ڪري صفائي ۽ پاڪدامني ۽ سان هوندڙيون.

شعر:- مون شاخ موشي ۽ ۾ نياڪيائين پو ۽ اشاري واري اکين شاڪاهائيندي پردن کي ڇڪيائين.

قيل الجن في الجنة هم قاصرات الطرف من نوعهم فنتقى الاختصاص عن البشريات والجنيات ويدل عليه قول لَمْ يَطْمِثْهُنَّ انكسائي بضم الميم انْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَآنٌّ ٥ اى لم يمس الانسيات انس والجنيات جن.

جن مفسرين چيو آهي ته جنت ۾ جن جي لاءِ سندن قسم ماڻهيت نگاهه ڪرڻ واريون زالون هوندڙيون پو ۽ جيڪي انسان ۽ جن مان عورتون آهن سي مخصوص طور تي محفوظ آهن. انهن کي نه به منڪر انسان ۽ منڪر جن مان نه ڇهيو آهي. انهي ۽ بيان تي هي ۽ آيت دلالت ڪري رهي آهي.

ترجمو:- "جنهن (رجتين) کان اڳي نه ڪنهن انسان ۽ نه ڪنهن جنّ هٿ لاتو هوندو" يعني انسان لاءِ مخصوص ڪيل عورتن کي نه ڪنهن انسان ۽ جن لاءِ مخصوص ڪيل عورتن کي نه ڪنهن جنّ هٿ لاتو هوندو. هو پلعدامن هوندڙيون.

ع۵۳ هي تفسير شيخ عبدالحق الله ڏ۽ محبوب چاچي شيخ طاهر محدث رح جو تاليف ڪيل آهي ته سو ڪتاب برهانپور ۾ سندهي ادبياتي فهرست ص۳۱۲ شاڪت سنڌي ادبي بورڊ جامشورو

لَمْ يَطْمِثْهُنَّ :- کي قاري کسائي ميم جي پيش سان پڙهيو آهي.

وفي الحديث عن رسول الله صلعم لكل رجل منهم زوجتان على كل زوجة سبعون حلة يرى مخ سوقهن من لحمها كما يرى الشراب الاحمر في الزجاجة وقد علمت ان فيه دليلاً على ان الجنيين يدخلون الجنة ويطمثون ازواجهم فلا مساغ للتوقف في دخولهم والتذاذهم لمشتهيات انفسهم في الجنة

يه تفسير معالم التنزيل ۾ مذڪور آهي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان روايت ڪئي ويئي آهي ته جنت ۾ هڪ شخص لاءِ به ٻه زالون هونديون هڪ هڪ زال ۾ ستر ستر ڪپا سينگاريل زيبتن هونديون تنهن به سندن جنگهن جي پنڊيون جي گوشت مان پنهنجي ٻاري ڪري ڏسندو يا مغز ظاهر پيو ڏسندو جيئن صاف شفاف شيشي جي ٽانوڻ ۾ رکيل گلابي شراب ڏسي سگهبو آهي. مطلب ته سندن جسم نوراني ۽ صاف هوندو. ۽ جيتري جو اندر جي لاءِ مسرت جو باعث هونديون.

صاحب تفسير فرمائي ٿو "مان سمجهان ٿو ته ٻه آيت مان هي ٻڌائڻ واضح آهي ته جن جنت ۾ داخل ٿيندا ۽ پنهنجين زالن سان جماع ڪندا. پوءِ اهڙي جي جنت داخل ٿيڻ ۾ منڪري ڪيئي رهي ته اهي جن جنت ۾ داخل نه ٿيندا. صحيح نه آهي. ۽ هو جنت ۾ پنهنجي نفس جي خواهش مطابق پيار ۽ محبت ڪندا.

وفي المكي سئل ابن حبيب هل للجن ثواب فقال نعم وقرء هذه الآية الى وقد علمت ان قوله تعالى اَجِيْبُوْا دَاعِيَ اللّٰهِ وَاٰمِنُوْا بِهٖ يَغْفِرْ لَكُمْ مِّنْ ذُنُوْبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِّنْ عَذَابٍ اَلِيْمٍ دليل واضح ايضا كما دل النص المذكور عليه

يه تفسير مڪي ۾ آهي ته ضمرة بن حبيب کان پڇيو ويو ته جنن لاءِ ثواب ڇا جنن آهي. يعني اهڙي سندن ڪنهن عمل سبب جنت مان ڪي ڏيڻ جو ٻڌايو ته هاڪ ۽ دليل

---

[1] تفسير معالم التنزيل، ابو محمد الحسين رڪن الدين بن مسعود بغوي رح جو ڪيل آهي سندن وفات ٥١٦ھ آهي. في السنة سندن لقب آهي ۽ شافعي مذهب سان منسلڪ آهن. عاڪفان اسلامي سائنسي پيڊيا لاهور ١٩٢-١٩٣

[2] ضمرة ابن حبيب. هڪڙن في تفسير ابن كثير عربي ص ٣٧٨ تحت هذه الآية.

[3] سيد قاسم محمود ص ٣٢٣ اردو ۽ ڪتاب اسلامي سائنسي پيڊيا پاڪستان هٽي چوڪ عالمگير

[4] سورة احقاف آيت ٣١ رڪوع ٤ پارو ٢٦.

*هي حصو معالم التنزيل مان ورتل آهي ۽ روايت هن طرح آهي

ابي سعيد في سهف اهل الجنة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم لكل رجل منهم زوجتان على كل زوجة سبعون حلة يرى مخ سوقهن من وراء لحمها

طوهن آيت کي يعني لَمْ يَطْمِثْهُنَّ الخ کي پڙهيا ٻيٺ فقط. صاحب تفسير فرمايو تہ سون سمجهان تہ هي آيت مبارڪ يعني اجيهوا داعي الله الخ الهي ۽ لاءِ واضح ثبوت آهي.

ترجمو:- الله جي سڏ ڏيوڙي جي سڏ ڏيو ۽ انتي ايمان آڻيو تہ اوهان جا ڪجهہ ڏوهہ اوهان کي معاف ڪري ۽ اوهان کي دردناڪ عذاب کان بچائي.

ثم اختلف فی هؤلاء اللاتی لم یطمثهن انس فقیل هن الحور العین لانهن خلقهن فی الجنة فلم یمسهن احد قبل ازواجهن وقیل هن من نساء الدنیا انشأن ابکارا وعربا اترابا.

يعني بهشتي عورتن جي حق ۾ قرآن ڪريم ۾ لم يطمثهن انس الخ جو فرمان آهي. ان ۾ مفسرن جو اختلاف آهي. ته جواب هي آهي تہ ان آيت مان مراد حورون آهن جو جو الهڻجي تخليق جنت ۾ ٿي آهي ۽ کين به انسان يا جن سڏن مڙس کان اڳ ساڻ مباشرت نہ ڪئي هوندي. ۽

۽ بعض حضرات چيو آهي تہ اهي دنيا جون عورتون آهن جن جي پيهر تخليق ڪئي ويندي جيئن هن آيت ۾ بيان آهي. اِنَّا اَنْشَأْنَاهُنَّ اِنْشَآءً وَجَعَلْنَاهُنَّ اَبْكَارًا عُرُبًا اَتْرَابًا ۽ يعني تخليق ثانوي ۽ ڪانپوءِ کين انسان يا جن، بهشت وارن کان اڳ ساڻ مباشرت نہ ڪئي هوندي. يعني سڻ بڪارت قائم ۽ مضبوط هوندي.

فائدو:- ابن ابي حاتم ۽ بيهقي، ابو طلحہ جي وساطت سان حضرت ابن عباس رض جو قول نقل ڪيو آهي لم يطمثهن يعني جماع سان الهڻ کي خون آلود نہ ڪيو هوندو ۽ هي ۽ آيت هن ڳالهہ تي دلالت ڪري رهي آهي تہ انسان واڪر جن به مباشرت ڪندا آهن. مجاهد چيو آهي تہ اگر ڪو به شخص بغير بسم الله چوڻ جي جماع ڪري تہ انجي عضوي خصوص تي ڪو شيطان چنبڙي ويندو آهي ۽ ان سان گڏ ملي مباشرت ڪندو آهي. [1]

---

[1]:- تفسير مظهري اردو ص ۲۳۷/۱۱۲.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۝ فلاشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العٰلمين ۝

ترجمو:- "پوءِ (تو) جنهن (جنن) جي نعمتن کي (اي انسانو!) اوهين ٻنهنجي ٻاڏاهر جي کهڙين نعمتن کي ڪوڙو ڪريو ٿا." اي انسانو! ٻاڏاهر! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نٿا ڪريون هميشه تعريف لڏي لائق آهي ۽ جهاڻ جي ٻاڏاهر الله؟ کي هميشه ٻڌائڻ لائق آهي.

كَاَنَّهُنَّ الْيَاقُوْتُ وَالْمَرْجَانُ ۝ فی حصرة الوجنة والبراقة فی البشرة وفی النیابوری[42] قال مقاتل هن من حوراء الجنة. وقال الکلبی والشعبی هُنَّ من نساء الدنیا الشین خلقا آخر لیجا معهن فی هذا الخلق الذی انشئن فیه النسی واللاجنی والطمث الافتضاض[43] وهو النکاح بالذی مینه. وفی المکی المرجان صغار اللؤلؤ وقیل شبه لونهن ببیاض اللؤلؤ مع حمرة الیاقوت لان احسن الالوان البیاض المشرف بالحمرة.

ترجمو:- "جڏ تہ اُهي ياقوت ۽ مرجان آهن." يعني اهي بهشتي حوريون جاڇهرا ڳاڙهاڻ ۾ سندن چمڙي سفيدي ۽ چمڪ ڏهوڻي ۾ يعني سندن ظاهري شڪل لوڀائيندڙ هوندي. ۽ تفسير نيشاپوري ۾ ذڪر آهي مقاتل رح چيو تہ اُهي عورتون جنت جي حورون ماڻ آهن. ۽ڪلبي ۽ شعبي ۽ فرمايو آهي تہ اهي دنيا جي عورتن ماڻ آهن جن کي ٻيهر پيدا ڪيو ويندو ۽ اهڙي ۽ بي تخليق کانپوءِ جيڪا جنت ۾ ڪئي ويندي ۽ڪهن انسان يا جن سان جماع نہ ڪيو هوندو. ۽ "طمث" مان مراد لوڙڻ مراد آهي يعني ڪنوارپي چوڪري ۽ سان مباشرت ڪرڻ.

تفسير مڪي ۾ ذڪر آهي. مرجان ڇنبو آهي نڙيءَ جي. ۽ بعضن چيو آهي

---

[42] هي تفسير ابي عبد الرحمٰن محمد بن الحسين النيابوري جو ڪيل آهي سنہ ٥٥٣ هجري ۾ وفات ٦١٢ هجري ۾ وهو مختصر علی لسان التصوف اوله الحمد لله رب العٰلمين اولا واٰخرا (نيز ڪشف الظنون ص ٣٣٨ ج ٢)

[43] افتضاض:- المراد منه ازالة البكارة جلاليين ص ٥٤٤ حاشيه ٤ ۽ القاموس الوحيد افتض البكارة:- بكارة زائل ڪرڻ ص ٥٠٥.

ته الهن بهشتي عورتن جو رنگ سفيد موتي جهڙان مشابهت رکي ٿو جيڪو گاڙهي ياقوت جي رنگ سان گڏ ميل هوندو آهي پوءِ ته رنگن مان بهترين رنگ اهو آهي جيڪو ايڏو رنگ گاڙهي رنگ ڏاهن مائل هوندو آهي، يعني ايڏو گاڙهو گڏ ميل هوندو آهي.

وفي الصحيحين عن ابي هريرة قال قال رسول الله صلعم اول زمرة تلج الجنة صورهم على صورة القمر ليلة البدر وزاد في رواية ثم الذين يلونهم على اشد كوكب دري في السماء اضاءة لا يبصقون فيها ولا يمتخطون ولا يتغوطون فيها انيتهم الذهب والفضة ومشاطهم الذهب ومجامرهم اللؤلؤ ورشحهم المسك ولكل واحد منهم زوجتان يرى مخ سوقها من وراء اللحم من الاختلاف بينهم ولا تباغض قلوبهم قلب واحد يسبحون الله بكرة وعشيا وفي البخاري قلوبهم على قلب رجل واحد فيه ولا يستقمون وقد علمت ان هذا الوصف لمن دخل الجنة من اهل الايمان لا لهن ولكنهن مثل الياقوت بلهم كانوا مثل القمر والكواكب الدري وهما اشرف من الياقوت وغيره.

يعني صحيح بخاري يعني صحيح مسلم شريفين ۾ مذڪور آهي حضرت ابوهريره رضي الله عنه راوي آهي فرمائي ٿو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته پهرين جماعت جيڪا جنت ۾ داخل ٿيندي الهن جون شڪليون چوڏهين ڀڃي چنڊ وانگر هوندون يعني پي جماعت جيڪا الهن کان پوءِ ويندي اها آسمان ۾ جهڪي ترين چمڪندڙ تارن جهڙي چهرن جهڙي هوندي. الهي نه اٿي ٿوکون اچلائيندا يعني نه ٿي لڪ جي ريزش سڪندا يعني نه ٿي الهنکي قضاءِ حاجت پائخاني جي ضرورت ٿيندي يعني الهن جا ٽانوَ سون يعني چانديءَ جا هوندا يعني الهن جون ڪنگيون سون جون هونديون يعني الهن جون سگهريون موتين جون هونديون يعني الهن جو پگهر مشڪ جو هوندو يعني الهن مان هر هڪ مرد لاءِ به ٻه ٻه زالون هونديون

---

٦٠ صحيح مسلم ص ٣٨٩-٣٩٠ ج ٢ هي حديث وڏي آهي اشاعت خانه احسان پبلشرز لاهور

جن جي حُسن جي هي حالت هوندي جو پينِ جي اک روءِ مڙهيڪو گوشت جي پيٽان ڏسڻ ۾ اينءِ ريءِ گوشت جي شفاف هجڻ ڪري پاهران نظر اينءِ جنت واري جو پاڻ ۾ اختلاف نه هوندو ۽ نه ئي سندن دلين ۾ بغض پاڪ ۽ ٿورهوندي سڀ هڪ دل هوندا، صبح ۽ شام الله جي پاڪائي بيان ڪرڻ ۾ مشغول رهندا. ۽ هڪ ئي روايت ۾ آهي نه هو بيمار ٿيندا ۽ بخاري شريف ۾ هي عبارت آهي قلوبهم علی قلب رجل يعني سڀ ماڻهو هڪ دل هوندا. ع۱

وقد علمت ان هذا الوصف لمن دخل الجنة من اهل الايمان لا لهن و لكنّ مثل الياقوت لكنهم كانوا مثل القمر و اكواكب الدري و هما اشرف من الياقوت وغيره.

۽ صاحب تفسير فرمائي لڪن هُن سمجهيو آهي نه هي، وصف جيڪا كَاَنَّهُنَّ الْيَاقُوْتُ وَالْمَرْجَانُ واري آيت ۾ بيان ڪئي وئي آهي سا اهڙن ماڻهن جي لاءِ آهي جيڪي ايمان جي دولت سان مالا مال هوندا ۽ جنت ۾ داخل ٿيندا. پوءِ نه اُهي مرد ۽ اُهي جنت واريون عورتون ياقوت وانگر شفاف هوندا پر اُهي جو ذهن جي چنبو وانگر ۽ آسمان جي حسين ترين چمڪندڙ ستارن جهڙا سهڻا هوندا ۽ اهي ئي جنسون ياقوت وغيره کان وڌيڪ عزت واريون هونديون.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ پوءِ (اي جنءِ انسانو!) اوهان پنهنجي پروردگار جي ڪهڙين نعمتن کي ڪوڙو ڪريو ٿا،

هَلْ جَزَآءُ الْاِحْسَانِ في الاعتقاد بان الاحسان ان تعبد الله كانك تراه فان لم تكن تراه فانه يراك اِلَّا الْاِحْسَانُ ۾ بان يري المحسن ربّه عيانا

ع۱ هي روايت تفسير مظهر ي اردو ص ۲۳۶، ۲۳۷ ۽ تفسير ابن كثير عربي ص ۲۷۸ ۾ موجود آهي.

اوهل جزاء الاحسان فی العمل بان لا یرائی ولا یعجب الا الاحسان بان یری ربّه فی الاخرة قال ابن عباس رض هل جزاء من قال لآ الٰه الا اللّٰه محمد رسول اللّٰه الا الجنة* وفی المعالم عن انس بن مالك قال قرء رسول اللّٰه صلعم هذه الآیة ثم قال هل تدرون ما قال ربکم؟ قالوا اللّٰه ورسوله اعلم قال یقول هل جزاء من انعمت علیه بالتوحید الا الجنة ***

ترجمہ:- "پلائي ڪجه بدلو ريگي پلائي آهي." يعني پلائي، جو بدلو اعتقاد ۾ احسان ڪي آهي پوءِ احسان جو مفهوم (جيڪو هن حديث ۾ مذڪور آهي) هي آهي "ته توڻ اللّٰه جي ايئن بندگي ڪر ڪو ياڪ توڻ ڪيس ڏسي رهيو آهين، پر جيڪڏهين توڻ انکي نه ٿو ڏسين ته پوءِ اهو ڄاڻ ته اللّٰه توڪي (تنهنجي عملن کي) ڏسي رهيو آهي.

الا الاحسان:- يعني پلائي، جو بدلو پلائي آهي. اها پلائي هيءَ آهي ته احسان ڪرڻ وارو انسان پنهنجي پروردگار ذوالجلال والاڪرام کي جنت ۾ ظاهر ظهور ڏسندو. يا وري آيت جو مفهوم هي ٿيندو يعني احسان جي جزا عمليات ۾ پلائي آهي هن لحاظ سان ته اهو جيڪي به نيڪ عمل ڪري انهن ۾ رياڪاري، غرور ۽ وڏائي نه هجي محض للّٰه هجي ته پوءِ پلائي آهي. يعني حُسن آخرت ۾ پنهنجي رب ڪريم جلشانه کي پنهنجي اکين سان ڏسندو.

حضرت ابن عباس رض فرمايو ته جنهن ماڻهوءَ لآ الٰه الا اللّٰه محمد رسول اللّٰه جو اقرار ڪيو، پڙهيو، جيڪا شريعت حضرت محمد رسول اللّٰه ﷺ جي آڻي آهي ان تي عمل ڪيائين، ته انجو بدلو سوءِ جنت جي ٻيو ڪجهه نه آهي.

۽ تفسير معالم التنزيل ۾ حضرت امام بغوي رح، حضرت انس بن مالڪ رض کان روايت آڻي آهي ته رسول اللّٰه صلی اللّٰه عليه وسلم جڏهن هي آيت تلاوت فرمائي پوءِ پنهنجن اصحاب ڪرام رض کان پڇيائون فرمايو "اوهان کي خبر آهي ته

---

* تفسير ابن عباس ص ۳۳۷ ۾ هي الفاظ آهن هل جزاء من انعمنا عليه بالتوحيد الا الجنة پر مفهوم ساڳيو آهي.

تہ ها نبي رب چا فرمايو آهي؟ صحابہ سگورن رض عرض کيو يا الله جو يا سندس رسول ص بهتر چاڻن ٿا. پاڻ سگهرن ص فرمايو، الله جو فرمايل ٿو تہ جنهنجي مان توحيد جي نعمت عطا ڪئي آهي انجو بدلو آخرت ۾ جنت آهي. ع۶۲

وقال الجنيد رض هل جزاء من ترك اكل لنا الا ان تكون عوضه عن اكل رزقنا الله بلطفه هذه السعادة اكبرى ولا يبعد اى يراد من هذه الكلمة المذكورة المجملة تفصيل المقامات كلها من الآية او ثلثمائة او الف فليفصل باشئت.

۽ حضرت جنيد رح فرمايو ٿو تہ جنهن اسانجي لاءِ سيني شين جي ترڪ ڪيو انهن سيني جو بدلو هي ڏنو آهي جو الله تعالىٰ پنهنجي خاص مهربانيءَ سان اسانکي رزق عنايت فرمايو آهي. هيءَ وڏي سعادت آهي. ۽ هيءَ گاهه بعيد نہ آهي اگر انهن سيني مذڪور ڪلمن مان، سيني مقامات جو تفصيل هن ئي آيت مان مراد ورتو وڃي يا نيڪ عملن ۽ نيڪ عقيدي رکڻ کري تي سئو يا هڪ هزار ڀيرن عنايت ڪيون وڃن. بهرحال راڻي قاري۔ سامع۔ ناظر) جو معاوضو يا تفصيل ٿو چاهين اهوئي سمجهه ۽ ان تي ڪار بند رهه.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۽ فلاشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين.

ترجمو:- پوءِ (اي جنءِ ۽ انسان!) اوهين پنهنجي پالڻهار جي ڪهڙين نعمتن جي ڪوڙ ڪريو ٿا؟ اي اسانجا پروردگار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نہ ٿا ڪريون سڀ تعريفون تو کي لائق آهن ۽ آءُ جهان جي پالڻهار الله جي پاڪائي بيان ڪريان ٿو.

وَمِنْ دُوْنِهِمَا الجنتين الموعودتين لاهل الطوف مقام ربه جَنَّتٰنِ هما او لمن دونهم وعند الله لا يعلم مَنْ دَخَلَهُمْ الا الله.

ع۶۲ هكذا في تفسير مظهري ص۲۳۹/۱۱۲ ۽ تفسير ابن كثير عربي ص۲۷۸

ترجمہ:- ۽ اهڙن ٻن رٻاعن، کانسواءِ جن جو الله؟ ڇي آڳيان رحساب وڪتاب لاءِ) ويٺل
واعن وڪيل آهي
کان وڌيڪ وارن لاءِ رٻيا ۽ باغ آهن. يا اهي ٻئي باغ اهڙن ماڻهن جي لاءِ آهن جيڪي
اهڙن ٻنهرين ماڻهن کانسواءِ ٻيا آهن. يا اهي مفهوم آهي يعني الله ڏي بهترڇاڻيائتو
نه ڪيرِ اهڙن باغن ۾ داخل ٿيندو.

وفي مجمع البحار للعلم المختار قدس سره عن النيسابوري اسفل منهما في
المكان او في الفضل او فيهما وهو الاظهر وروى ابو موسى عن النبي صلعم
جنتان من فضة آنيتهما وما فيهما وجنتان من ذهب آنيتهما الاوليان لاهل اليمين
والثانيتان للمقربين وما بين القوم وما بين ان ينظروا الى ربهم الا رداء الكبرياء
على وجهه في جنة عدن.[۶۳]

منهنجي پياري چاچي شيخ طاهر محدث قدس سره پنهنجي تفسير مجمع البحار
۾ تفسير نيسابوري کان هڪ روايت آڻي آهي ته "اهي ٻئي باغ ٻنهرين ٻن باغن کان
جاءِ جي، اعتبار سان يا فضيلت جي اعتبار سان يا جو کجھ اهڙن ٻنهين باغن ۾
آهي مرتبي ۾ گهٽ آهن" ها ظاهر ڳالهه آهي.

حضرت ابو موسيٰ رض، حضور انور صلي الله عليه وسلم جن کان روايت ڪريو ته
ٻه جنتون چاندي ۽ جون هونديون ۽ اهڙن جا ٿانو ۽ جو کجھ منجهن آهي سڀ سڀ
چاندي ۽ جا هوندا. ۽ ٻه جنتون سون جون هونديون اهڙن جا ٿانو ۽ سون جا هوندا.
۽ ٻه ڀرياں اصحاب اليمين (سجي طرف وارن) لاءِ آهن ۽ ٻه ڀرياں مقربين خاص جي
لاءِ آهن ۽ باريتعالىٰ جي ديدار ۽ قوم جي درميان کابه شيءِ حائل نه هوندي
سواءِ پردي ڪبرياءِ ڪي جيڪو الله عزوجل جي چهري مبارڪ تي هوندو
اهو ديدار جنت عدن ۾ ٿيندو.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۽ فلاشي من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين.

---

[۶۳] هكذا في تفسير ابن كثير عربي ص ۲۷۶ ۽ اردو ص ۵۸ پاره ۲۷ سورة الرحمٰن.

ترجمہ:- پوءِ (اے جنءِ انسانو!) اوهين پنهنجي پالڻهار جي کهڙين نعمتن کي کوڙو کريو ٿا." (اي اسانجا پالڻهار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون هميشه سڀ تعريفون لڏي لائق آهن ءِ آءُ جهان جي پالڻهار الله! جي پاڪائي بيان ڪريان ٿو.

مُدْهَامَّتٰنِ ۝ خضراوان يقربان الى السواد من شدة الخضرة قيل فيه اشعار بأن الغالب على هاتين الجنتين النبات والرياحين المنبسطة على وجه الارض وعلى الاولين الاشجار والفواكه دلالة على ما بينهما من التفاوة

ترجمہ:- "راهي پئي) ڏاڍا ساوا آهن" يعني ايترا ته ساوا جو انتهائي ساوڪ جي ڪري ڪارا ڏاهن مائل هوندا. ڪن مفسرن چيو آهي ته هن آيت ۾ علامات آهن. يعني هيءَ آيت دلالت ڪري رهي آهي ته هن ٻنهي باغن ۾ سبزي ءِ نهين تي پکڙيل ۽ ليئِ ءِ خوشبودار ٻوٽن جي ڪثرت هوندي. جهڙيءَ طرح اڏول الڪربن باغن ۾ وڻ ءِ ميون جي فراواني هوندي. ءِ اهوئي سبب آهي جو هيرين باغن کي پوين باغن تي برتري هوندي. [٦٤]

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۝ فلا شيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد و سبحان الله رب العالمين ۝

ترجمہ:- "پوءِ (اے جنءِ انسانو!) اوهين پنهنجي پالڻهار جي کهڙين نعمتن کي کوڙو ڪريو ٿا." (اي اسانجا پالڻهار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون هميشه سڀ تعريفون لڏي لائق آهن ءِ آءُ جهان جي پالڻهار الله! جي پاڪائي سزاوار آهي.

فِيْهِمَا عَيْنٰنِ نَضَّاخَتٰنِ ۝ فوارتان بالماء وهو ايضا اقل مما وصف به الاولين و

---

[٦٤] هكذا في تفسير مظهري ص ١١٦٢.

كذا ما بعده وعن ابن عباس ينضخان بالخير والبركة على اهل الجنة وقال ابن مسعود ينضخان بالمسك والكافور على اولياء الله وفي رواية انس العنبر بدل الكافور في دور اهل الجنة كالمطر.

ترجمہ:- "انهن ٻنهين رباڻين ۾ قوهارا هٿن تي ٻه چشما آهن."

يعني ٻاڻي جا ٻه قوهارا آهن ۽ مرتبي ۽ وصف جي لحاظ سان هي ٻه چشما ٻن باغن کان گهٽ آهن. ۽ جيڪي اڳتي هن ٻنهي پوين باغن جون وصف بيان ٿين ٿيون انهن جي اعتبار سان ٻه چشما ٻن باغن کان گهٽ آهن. ۽ حضرت ابن عباس رض بيان فرمائيو آهي ته اهي ٻئي چشما خير ۽ برڪت جا قوهارا هٿن جنت واري جي. ۽ حضرت ابن مسعود رض فرمايو آهي ته اهي ٻئي چشما مشڪ ۽ ڪافور جا قوهارا الله ۾ جي دوستن تي هٽي رهيا هوندا. ۽ هڪ ٻي روايت ۾ منڪور آهي جيڪا حضرت انس رض کان مروي آهي ته ڪافور ۽ بجاءِ عنبر جو ذڪر آهي پوءِ مطلب هي ٿيندو. يعني اهي ٻئي چشما جنت واري جي گهرن ۾ ميٺن ۽ نگر عنبر جا قوهارا وسائي رهيا هوندا. يعني ان ٻاڻي ۾ عنبر جي خوشبوءِ هوندي.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۾ فلا شيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان الله رب العلمين ۾ ترجمہ:- "پوءِ ڪهڙي ڪهڙي نعمتن جي پنهنجي پروردگار جي ڪوڙ ڪريو ٿا." اي اسان جا پروردگار! اسان تنهنجي هڪڙي به نعمت جو انڪار نه ٿا ڪريون هميشه سڀ تعريف تو ڪي لائق آهي ۽ آءُ جهان جي پالڻهار الله جي پاڪائي بيان ڪريان ٿو.

فِيْهِمَا فَاكِهَةٌ وَّنَخْلٌ وَّرُمَّانٌ ۾ عطفهما على الفاكهة بيان لفضلهما فان ثمرة النخل فاكهة وغذاء وثمرة الرمان فاكهة ودواء واحتج به الحنفاء على رد من حلف ان لا يأكل فاكهة واكل رطبا او رمانا لم يحنث وفي المعالم

عن ابن عباس رض قال نخل الجنة جذوعها زمرد اخضر وكفها ذهب احمر وسعفها عليه كسوة لاهل الجنة منها مقطعاتهم وحللهم وثمرها مثل القلال والدلاء اشد بياضا من اللبن واحلى من العسل واليس من الزبد ليس لهم عجم عليه

ترجمہ:۔ "اھن بہین رباءُ ۾ میوا ۽ کجیون ۽ ڏاڙھون آھن."

نخل ۽ رمان جو عطف تفسیر آھي. ھي اھن بہین جي فضیلت جو بیان آھي جو کجي، جو ثمر رتا زھجي یا خشک میوو آھي ۽ عنابہ ۽ ڏاڙھون، جو ثمر میوو آھي ۽ دوا آھي. ھن ۾ حضرت امام ابو حنیفہ رح ان ماڻھوءَ جي جواب ۾ فرمایو آھي تہ اگر کنھن ماڻھوءَ قسم کنیو ۽ چیائین تہ "آءُ فاکھة ۽ کاینس" ۽ کجور یا ڏاڙھون کا ڏائین تہ قسم نہ پچندو.

۽ امام بغوی رح تفسیر معالم التنزیل ۾ حضرت ابن عباس رض جي روایت بیان کئي آھي. ھو فرمائي تو "جنت جي کجور جي ولي جا ثمر سائي زمرد جا ۽ بن اوجود انجو گابو ڏاھي سوڻ جا ھوندا ۽ انجي رلیش رتا ۽ ورن ماڻ جنت وارن جا لباس ۽ ڳالھ ٻاھیندا انجو ثمر متن یا ڏولي جیڏو ھوندو ۽ کیر کان وڌیک سفید، ماکي کان زیادہ مٺو ۽ مکڻ کان زیادہ نرم ھوندو ۽ اھن ۾ اندر کٹڻ جي نہ ھوندي.

فبای آلاء ربکما تکذبان ۝ فلا شیء من نعمک ربنا نکذب فلک الحمد و سبحان اللہ رب العلمین ۝

ترجمہ:۔ "پوءِ (اے جنی ۽ انسانو!) اوھین پنھنجي پروردگار جي کھڑین نعمتن کي کوڙو کریو ٿا." اي انسانن پالڻھار! انسان تنھنجي مھرباني ۽ نعمت جو انکار نہ ٿا کریون. ھمیشہ سڀ تعریف تو کي لائق آھي ۽ جھان جي پالڻھار اللہ جي پاکائي سزاوار آھي.

عليه سعف تاڻورا. عليه ھي روایت تفسیر مظھري اردو ص ۲۶۱ ج ۱۱ ۽ تفسیر ابن کثیر عربي ص ۲۷۹ ۽ ڪر ٽيل آھي.

فِيهِنَّ الجنات الاربع خَيْرَاتٌ خُفِّفَتْ لان الخير الذی بمعنی الخیّر لایجمع حِسَانٌ، عن ام سلمة رض قالت قلت لرسول الله صلعم اخبرنی عن قوله خیرات حسان فالخیرات الاخلاق حسان الوجوه.

ترجمہ:۔ اهڑ چئني باعتبار ڏاڍيون چڱيون (خوب سيرت) سهڻيون (خوبصورت) زالون هونديون.

خيرات:۔ مخففڪري پڙهيو ويو آهي. جو ته خَيْر (ڀلائي) ۽ خَيِّر (ڀلي ڀلائي ڪرڻ وارو يعني محسن. هي ڀلي ڪڏ ۽ ذاتي سڳهن.

حضرت بيبي اُم سلمه رض فرمايو ته هن بارگاهه رسالت ۾ عرض ڪيو ته يا رسول الله صلی الله عليه وآله وصحبه وسلم الله ڄاڻي فرمان خيرات حسان جو مطلب بيان فرمايو. پاڻ سڳورن ۾ جن فرمايو "خوش سيرت، خوب صورت"[۱]

ولعل النكتة فی قوله فِيهِنَّ هنا وفِيهِمَا مِنْ دُونِهِمَا ان السنة الالهية جرت ان يكون لكل رجل من امة محمد صلعم اربع نسوة كما سن لها فی الدنيا فيكون لكل منها منزل على حدة لان تمام اللذة عند اجتماع النسوة ان يكون للرجل الواحد نساء متحدة وان يكون لكل واحدة منهن مسكن على حدة متباعدة عن مساكن الاخريات علوا وسفلا وسعا بحيث يسع ما يليق بحاله وبحالها من الحور العين والغلمان والحواري والولدان كما فی الدنيا لاهو الدول والسلطان وسائر الاسباب فيحصل هناك مترفات كثيرة لكل منها جنة واما العيون والفواكه فلم يكن شیء منها بهذه المثابة من كمال اللذة فاكتفی فيهما بعود الضمير الى الجنتين.

ترجمہ:۔ الله تعالیٰ جي فرمان "فيهن" ۽ "فيهما" ۽ "من دونهما" ۾ لکڻ ۾ ڪهڙي ڀلائي آهي ته الهي طريقو جاري ٿيو آهي ته جيڪو به حضرت محمد مصطفیٰ صلی الله عليه وآله وصحبه وسلم

---

[۱] رواه الطبرانی فی ڏسو تفسير مظهری ج ۱۰ ص ۲۵۱ ۽ روح المعانی تفسير ابن كثير عربی ص ۲۸۰ بيروت، لبنان اشاعت سعيد ايچ ايم ڪمپني ۱ دب منزل پاڪستان چوڪ ڪراچي

جي هر هڪ امتي جي لاءِ چار زالون هونديون جيڪي دنيا ۾ اهڙيون رستو ڪيو ٿيون.
پوءِ اهڙن مان هر هڪ زال جي لاءِ جدا جدا گهر هوندو. جو نه زالن جي گنتي جيڏو وڏو
سڄي جنت هن ڪاهي آهي نه هڪ مرد لاءِ گهٽ زالون هجن. ۽ اهڙن مان هر هڪ
جي لاءِ جدا گاڏو رهائش هجي جيڪا پيءَ زال جي گهر کان پري هجي ۽ ساڳئي
وقت وڏي عشادي هجي ۽ ايتري عشادي هجي جو ان مرد ۽ ان عورت جي
حال سان جيڪي شيون وابسته ۽ لائق ٿين ٿيون سي ماڻي وڃن يعني حورون
۽ زالون ۽ مددگار ۽ غلمان سڀ ان گهر ۾ ماڻي سگهن جيڪي دنيا ۾ اهڙو رستو
آهي. اهو سڀ ڪجهه حڪومت ۽ بادشاهيءَ جي ڪري نه هوندو. ۽ گهٽي سامان جي
ڪري جا ۽ جو ڪشادو هجڻ ضروري هوندو آهي پوءِ تي گهٽي خوشحالي حاصل ٿيندي
۽ اهڙن مان هر هڪ جي لاءِ جنت هوندي ۽ چشما ۽ ميوا پڻ هوندا. پر اهڙن ريتن
بهشتن مان ڪابه شيءِ ڪمال لذات ۾ هن جي برابر هوندي. لهٰذا "فيهما"
"جنتين" ۾ اهڙن ضمير دراڻ جي اڪتفا ڪئي وئي آهي ۽ اسم ظاهر آڻڻ جي.
فائدو. مطلب ته هيرين جن جنتن ۾ جيڪي لطف ۽ مزا ۽ حلاوتون ۽ حور و غلمان
۽ خوبصورت ۽ خوب سيرت زالون ۽ خدمتگار هوندا ۽ ڪشادا محل هوندا. اهڙي
برابري پوريان بهشتن نه ڪري سگهن. اهڙيون هيرين بهشتن ۾ هر عيش و عشرت
جو سامان مهيا ڪيو ويندو.

فَبِاَيِّ اٰلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبٰنِ ۝ فلاشيء من نعمك ربنا نكذب فلك الحمد وسبحان
الله رب العلمين.

ترجمو:- "پوءِ راڻي جوءِ انسانن! اوهين پنهنجي پروردگار جي ڪهڙين نعمتن کي
ڪوڙ ڪريو ٿا." اي اسانجا پالڻهار اسان تنهنجي هڪ به شيءِ جو انڪار نٿا ڪريون
همیشه تعريف لوڪي لائق آهي ۽ جهڙن جي پالڻهار الله؟ کي پاڪائي سزاوار آهي.

حُوْرٌ مَّقْصُوْرٰتٌ فِي الْخِيَامِ ۝ قصرات فی قصورهن يقال امرءة او مقصورات